

Kálvin János emlékezete

Születésének 500. évfordulóján Kálvin Jánosra emlékeznek a protestáns keresztények. Debrecenben, a „kálvinista Rómában” mi is nagyrabecsüléssel tisztelgünk a nagy reformátor előtt, akinek gondolatvilága, teológiai munkássága különösen megtermékenyítő hatással volt a magyar nép kultúrtörténetére, szabadságküzdelseire, az egyházak hazai alakulására. Kálvin reformátori tevékenysége négy nagyobb területen érvényesült: reformálta az egyházi tanokat, az egyház szervezetét, az istentiszteletet és a hívő emberek közgondolkodását. E négy szempont szerint készültek az itt következő tanulmányok, amelyek nem feledkeznek meg a hazai és ezen belül a debreceni vonatkozásokról sem. Hogy a kálvini szellemiségnek még további haszna is lett, arról tanúskodik a természettudományok európai fejlődéséről szóló tanulmány. A Debreceni Szemle ezzel a Kálvin személyéhez kötődő cikksorozattal emlékezik meg a reformátor kultúrtörténeti jelentőségéről.

Csohány János

Kálvin János pályája

Kálvin elképzelhetetlen lenne a német lutheri reformáció nélkül, de a lutheri reformáció csak egy epizód maradt volna a történelemben, ha nem jött volna Kálvin. A harmincéves háború elsöpörte volna a német lutheranizmust, talán a skandináviait is.¹

(Joachim Staedke)

Születése, neveltetése

1509. július 10-én született Franciaországban, a pikardiai Noyon városában *Jean Cauvin*, akit a magyar irodalomban Kálvin Jánosnak neveznek. Apja Gérard Cauvin vagy Chauvin püspöki jogtanácsos és gazdasági igazgató. Hét gyermeke közül János a második. Tanulmányait szülővárosa latin iskolájában kezdte, majd ugyanott a Mommor család gyermekeinek házi tanítója tanította e család gyerekeivel együtt. 12 éves korában kápláni állást kapott, amelynek jövedelme tanulmányait segítette. Ez a kor szokása szerint egyfajta ösztöndíj volt. 14 évesen a Mommor-fiúkkal Párizsba ment tanulmányai folytatására. Ekkor latinosította nevét *Johannes Calvinus*-ra.

Kálvinnak a College de Montaigu-ban komoly teológiai és filozófiai tanulmányokra nyílt alkalma. A koraközépkori teológiát és Augustinust ismerhette meg alaposan. 1528-ban a szabad művészetek magisztereként hagyta el a de Montaigu kollégiumot. Ekkor kezdődtek kifejezetten egyetemi tanulmányai, apja kívánságára jogot kezdett tanulni *Orleans-ban*. A jog mellett a legkiválóbb elméktől tanulta ott a görögöt az újszövetségi egzegézissel együtt, tehát az egyik legfontosabb teológiai tantárggyal is foglalkozott. Görög tanárát, *Melchior Wolmar* német tudóst, különösen megszerette. Talán az ő közvetítésével ismerte meg a lutheri reformációt. Hogy milyen maradandó hatást gyakorolt rá Wolmar, azt az is mutatja, hogy 1546-ban a 2. Korinthusi levél kommentárját neki ajánlotta.

1532-ben a jogtudományok licenciátusi fokát megszerezve zárta jogi tanulmányait. Kálvin apja 1531-ben meghalt, nem volt többé akadály, hogy teológiát

¹ Joachim Staedke: Johannes Calvin. Erkenntnis und Gestaltung. Göttingen, 1969.

tanuljon. A jogi tanulmány azonban rányomta bélyegét Kálvin egész későbbi működésére. Kiváló alapot adott reformátori tevékenységéhez és sajátossá is tette azt.

1532-ben Párizsban a későbbi College Royal hallgatója lett, ahol 1533-ig humanista és teológusi képzést kapott. A kor egyik igen híres hebraistájától tanulta itt a hébert, amely a teológia tanulásának egyik sarkalatos tantárgya, hiszen az Ószövetséget tudta így eredetiben olvasni és magyarázni. Párizsban humanista és reformokat latolgató körökkel barátkozott, de ekkor még nem kezdte meg a reformátori eszmék terjesztését. Humanista akart lenni, akinek Budé és Erasmus volt az eszményképe. Budé a College Royal alapítója és vezetője volt. Humanista tanulmányainak lecsapódásaként jelent meg első könyve, egy kommentár Seneca: De clementia című művéhez. Nem aratott vele sikert. 1533-ban jogi doktorátust szerzett Párizsban.

Bujdosása, megtérése

1533 november elején barátja, *Nicolas Cop* orvos professzor rektori beszédét tartotta a párizsi egyetemen, amelyben a reformáció mellett foglalt állást. A beszéd alatt verekedés tört ki, Copot a parlament elé idézték kihallgatásra, de barátai lebeszéltek róla, hogy megjelenjék, pedig már úton volt oda. Elmenekült, és baráti körének, köztük Kálvinnak is menekülnie kellett. Cop beszédét nem Kálvin írta, mint ahogy Béza, Kálvin első életrajzírója gyanította. Cop is meg tudta azt írni, mert az akkori orvosok teológiailag igen képzettek voltak (ld. Servet, Blandrata).

Kálvin Angoulémba menekült Luis du Tillet kanonokhoz, ahol álnéven élt. A kanonok maga is a reformáció titkos híve volt. Kálvin az ő könyvtárában Augustinus és más egyházatyák, valamint Ulrich Zwingli (1484-1531) iratait tanulmányozta. 1533 ősze és 1534 tavasza között történt Kálvin hirtelen megtérése, vagyis egy lelki élmény során érzelmileg is elkötelezett követője lett Jézus Krisztusnak. Ez a döntés egyúttal a reformáció melletti elkötelezettséget is jelentette számára.

Áprilisban Navarrai Margit királyné udvarába utazott. Margit udvarába gyülekeztek a legkiválóbb humanista, sőt már a reformáció tanait valló tudósok, költők, írók. Még ebben az évben visszament Noyonba, ahol május 4-én lemondott egyházi javadalmáról, ezzel jelezte, hogy formálisan is szakított régi egyházával, nem kívánt papi pályára lépni, de nem óhajtotta annak anyagi támogatását sem tovább igénybe venni. Charles nevű katolikus pap bátyját két nappal később kiközösítette a noyoni egyházmegye, ami azonban nem volt összefüggésben János említett döntésével.

A nyár közepén aztán Kálvin Párizsba ment titkos találkozásra egy spanyol orvossal. Miguel Serveto, vagy franciásan írva Michel Servet *De Erroribus Trinitatis* (A Szentháromságra vonatkozó tévelygések, Hagenau, 1531.) címen

kiadott egy könyvet, amely nagy ellenkezést váltott ki mind a katolikus egyházban, mind a reformáció táborában. Az ebben a könyvben kifejtett tételeket akarták megvitatni Párizsban. Servet a találkozásra nem ment el, viszont Kálvin komoly veszélybe került, hogy a hatóság elfogja. 1534 őszén nagy hugenottaüldözés indult Franciaországban. Kálvin du Tillet kanonokkal együtt külföldre menekült, 1535 januárjában végül Bázélbe érkeztek.

A francia nyelvű Biblia és az Institutio

Bázélben Kálvin lektorálta unokatestvére, Pierre Robert Olivetan (1505/6–1538) bibliafordítását, aki a valdensesk kérésére az Ószövetséget héber, az Újszövetséget pedig görög eredeti nyelvéről franciára fordította. Kálvin latin előszót írt a fordításhoz, amely aztán így jelent meg, és a francia protestánsok közös Bibliája lett. 1559-ben Kálvin átdolgozta unokatestvére bibliafordítását. 1588-ig ezzel a szöveggel forgott közkézen a francia Biblia, akkor Béza végezte el az újabb revíziót.

1535. augusztus 23-án aláírta Kálvin saját könyvének, az *Institutio Religionis Christianae* (más variáció szerint *Christianae Religionis Institutio* = A keresztyén vallás rendszere) című művének előszavát. Ebben a hat fejezetből álló könyvben Kálvin mesterien összefoglalta a reformáció tanait, úgy, ahogy azt addig senki sem tette meg. Maga Kálvin fordította le franciára, aztán folyton bővítve még négyszer, utoljára 1559-ben adta ki. Ez tekinthető fő művének, és már az első kiadás meghozta Kálvinnak a világhírt.

Hívás Genfbe

1536 tavaszán álnéven barátjával, du Tillet-vel Felső-Itáliába utazott *Estei Renata* ferrarai hercegnő (*Renée de France*) udvarába. A hercegnő lakása szintén a legkiválóbb humanisták és reformátorok gyülekező helye volt. Kálvin sokszor beszélgetett ottlétében a hercegnővel és élete végéig leveleztek. Renata a kálvini reformáció követője lett.

Ferrarából Kálvin ismét Franciaországba utazott, mert amnesztiát kaptak a hitük miatt elmenekült franciák, ha hazatérve lemondanak protestáns hitükről. Kálvin meglátogatta barátait, Párizsban is járt, végül hazatért Noyonba, ahol Charles nevű bátyja éppen akkor halt meg. János, mint immár legidősebb fiú, eladta a családi házat, és Antal nevű öccsével és Mária húgával kivándorlásra készült. Éppen időben, mert az ismét kitört hugenottaüldözés miatt menekülve kellett elhagyniuk szülővárosukat és hazájukat. Straßburgba vagy Bázélbe igyekeztek, ezek valamelyikében kívántak letelepedni, ahol János tudományos munkával óhajtott foglalkozni. A körülmények miatt Genf felé voltak kénytelenek kerülni, ahol 1536. júliusában egy napot akartak tölteni. *Guillaume Farel*, vagy ahogy magyarosan nevezzük, *Farel Vilmos*, Genf vezető lelkésze valószínűleg

du Tillet-től megtudta Kálvin kilétét, ezért felkereste és prófétai fellépéssel maradásra bírta. *„Te tanulmányaiddal védekezel, de a mindenható Isten nevében mondom neked: Isten átka fog érni, ha tőlünk az Úr munkájában segítségedet megtagadod, és magadat elébb teszed, mint a Krisztust.”*

Első genfi munkálkodása

Kálvin nem lelkész lett először Genfben, hanem lektor, amolyan tanácsadó és a lakosság protestáns hitre történő átnevelésének szakértője és végzője. Hitvallás, káté a gyermekek oktatására, továbbá egyházi rendtartás készítése volt a legsürgősebb teendője. Kötelessége volt a prédikálás, hogy a templomi szószékről prédikáció formájában megismertesse a genfieket a reformáció tanaival, azaz új vallásukkal.

Emlékiratot adott be a városi tanácshoz reformjavaslatokkal: legyen minden vasárnap úrvacsoraosztás az istentiszteleten, valamint zsoltáreklés és egységes hitvallástétel. Javasolta még, hogy gyakorolják az egyházfegyelmet az egyház választott, a városi tanácstól független vezető testülete, a presbitérium által, alkossanak új házasságjogot és gondoskodjanak a gyermekek oktatásáról. A városi magisztrátus 1537. január 16-i rendeletében válaszolt a beadványra, eszerint évi négyszeri úrvacsoraosztást engedélyezett, a presbitérium felállítását elutasította, az egyházfegyelem bevezetését szintén, mégpedig azzal az indokkal, hogy nem akarja az úrvacsorát fegyelmező eszközként alkalmazni. Elutasította azt a javaslatot is, hogy minden genfi polgár a templomban kézfelemeléssel tegyen hitvallást, vagyis kötelezze el magát ünnepélyesen új vallása mellett.

Genf a felbomlott Burgund Királyság része volt ekkor, és sem Svájc, sem Franciaországhoz nem tartozott. Savoya hercegének volt legnagyobb esélye, hogy uralma alá vonja, de az sem sikerült, mert Genfnek szuverén hercegi rangú püspöke volt. A városállam 1526-ban szövetséget kötött Bern kantonnal. 1532-től végezte reformációs tevékenységét a városban Farel és néhány társa, akiket akkor még elűldöztek Genfből. Amikor aztán 1533-ban magát a püspököt üldözték el, akkor a város visszahívta Farel és lelkésztársait, s 1535-től a reformáció tanait hivatalosan államvallásnak fogadta el, ami minden polgárára és lakosára kötelező volt. A genfiak azonban messze voltak attól, hogy valójában ismerjék új vallásukat, és annak a követelményei szerint éljenek. Bern, majd 1536-tól Freiburg kanton szövetsége mentette meg Genfet attól, hogy akár a genfi püspök, akár Savoya fegyveresen vegye birtokba. A városra Bern gyakorolt nagy hatást. Bernben lutheránus jellegű egyház volt, és nem a zürichi reformáció hatása érvényesült. Ezzel szemben Farel is és Kálvin is kereste a saját reformációs útját.

Genfben ezekben az években özönlöttek a menekült francia hugenották, hiszen anyanyelvük közös lévén, otthonra találtak. A francia menekültek rendszerint vagyonuk pénzzé tehető részét magukkal vitték, vagy legalább is szaktudásukat,

szorgalmukat, fanatikus munkaszeretetüket, egyszerű, de tisztas életvitelüket. Ők ismerték saját vallásukat, amiért hazájukat is készek voltak elhagyni. Merőben különböztek a genfiektől, főleg a régi patrícius családok nemeseket majmoló, mulatozó, pompakedvelő, költekező, a munkát magukhoz méltatlannak tartó mentalitásától. A régi genfiiek ezért ellenségesen tekintettek a menekült francia hugenottákra, de szükségük is volt rájuk, mert azokkal a lakosság néhány év alatt szinte megduplázódott, anyagi ereje megnőtt, és ez függetlenségük megőrzésének esélyét is növelte. 1538-ban a bevándorolt polgárok pártjával szemben a városi tanácsi választáson a régi genfi patríciusok berni kötődésű pártja győzött. Farel és Kálvin lelkész társaival együtt így támogatás nélkül maradt. 1538 márciusában a városi tanács elrendelte, hogy a következő húsvétkor az úrvacsorát a lutheri irányt követő berni liturgia szerint ostyával szolgáltassák ki. Farelék korábban más liturgia szerint osztották az úrvacsorát, és ostya helyett kovászos kenyérrel. Mivel Farel és Kálvin a tanács új rendeletének nem engedelmességek, az őket is száműzte. 1538. április 25-én megkönnyebbülve hagyták el Genfét.

Straßburgi évek

Farel és Kálvin Genfből Bázélbe utazott. Kálvin ott akart maradni, hogy két évvel azelőtti tervét megvalósítva a tudománynak éljen. Farel hamarosan Neuchatel lelkipásztora lett, ahol 1565-ben bekövetkezett haláláig szolgált. Kálvint *Martin Bucer* (1491-1551) Straßburgba hívta. Ez a német reformátor 1524/25-től lelkészkedett ebben a német városban, és másokkal együtt annak reformátorává vált. Ő közvetítő álláspontot képviselt Luther és Zwingli, majd annak utódai között. Kálvinra is nagy hatással volt, mondhatni tanítványává lett Bucernak, aki már 1531-től presbitériumot szervezett az egyház felügyeletére, s azt vallotta, hogy az egyház igazgatását válasszák el az államtól. A francia nyelvű menekült protestánsok nagy számban találtak otthonra Straßburgban, számukra francia nyelvű gyülekezetet kellett alapítani francia nyelvű lelkipásztorral. A főiskolán való tanítás mellett erre a tisztségre szemelte ki Bucer a Genfből elűzött Kálvint, aki 1538. szeptember 8-án megkezdte szolgálatát. A menekült vallonok között sokan voltak anabaptisták, akik közül számosan elhagyták e meggyőződésüket, és a Kálvin által vezetett gyülekezetbe tértek.

A megtért menekült vallon anabaptisták közé tartozott egy Jean Stordeur nevű ember, aki aztán hamarosan pestisben meghalt. Bucer ajánlatára Kálvin Jean Stordeur özvegyét, Idelette Stordeurt, leánykori nevén Idelette de Bure-t vette feleségül 1540 őszén, két gyermekkel. 1542. július 28-én született meg Kálvin egyetlen gyermeke, akit Jacques névre kereszteltek, de csecsemő korában meghalt. Nehezen éltek csekély fizetéséből, pedig Kálvin a strauburgi állampolgárságot is megkapta, miután felvették a szabó céhbe. Aztán Kálvin mintaszerű felesége 1549-ben elhunyt, ami nagy csapás volt a rengeteg munkával terhelt

reformátorra. Elvesztette lelki támaszát, és nem volt, aki gondoskodjék róla, és ennek törekeny egészsége látta kárát, valószínűleg siettette halálát.

1537-ben a 16. század legkiválóbb pedagógusát, a német *Johann Sturm*-ot (1507-1589) hívták Staßburgba, hogy ott iskolát alapítson, amit meg is tett. Tízosztályos gimnáziumot, majd öt évfolyamos akadémiát alapított és vezetett. Kálvint felkérte a tanításra, amit ő ottani évei alatt végzett is. A Debreceni Református Kollégiumra Sturm iskolarendszere volt jó ideig hatással, és természetesen Melanchthon Fülöp is.

Staßburgi évei alatt Kálvin Bucerral részt vett a római katolikus egyház és a német reformáció képviselői között lezajlott egyeztető tárgyalásokon. V. Károly császár belátta, hogy a Német-római Szent Birodalom békéjét nem fegyverrel, hanem megegyezéssel, a vallási egység helyreállításával lehetne legegyszerűbben helyreállítani, ezért szorgalmazta a tárgyalásokat. Kálvin támogatta a megegyezési törekvéseket, és ezeken a hivatalos megbeszéléseken személyesen megismerkedett és barátságot kötött Melanchthonnal. Egy művét Melanchthonnak ajánlotta 1543-ban, és kiadta franciául annak *Loci communes* című főművét, amelyben a lutheri reformáció tanait foglalta össze. Az egyeztető tárgyalások végül is kudarcra végződtek, a német evangélikus egyház nem tudott megegyezni a római katolikussal, így nem egyesültek.

Kálvin második genfi működése

1538 őszen Kálvin levélben intette a genfiakat az egymás közti békességre, a pártoskodás felszámolására és a reformációhoz való hűségre. 1539-re a berniek pártjának kormányzása következtében szinte anarchikus állapotok keletkeztek a városban. Ezt használta ki *Jacob Sadoleto* bíboros, aki 1539. márciusában levelet intézett Genfhez, és rekatolizálásra szólította fel. A genfi magisztrátus nem akart rekatolizálni, de nem tudott válaszolni a levélre. Bern kérésére Kálvin írta meg a választ, amit kinyomatva küldtek meg a genfi tanácsnak. Megörültek a genfiak a válasziratnak, és ráébredtek, hogy hiba volt tőlük Kálvin elűzése. 1540 augusztusában elküldték a Kálvinék helyére választott lelkészeket, és októberben küldöttséget menesztettek Kálvinhoz Straßburgba, hogy visszahívják. Kálvin nem akart menni. Ismét Farel lépett közbe, aki ismert próféta meggyőző módszerével rávette Kálvint, ő pedig 1541 szeptemberében visszatért.

Kálvin bizonyos feltételekhez kötötte visszatérését. A genfi tanács megígérte, hogy bizonyos mértékig enged Kálvin követeléseinek, és egyházkormányzati reformot hajt végre, szigorú egyházfegyelmet valósít meg, sőt liturgiai téren is engedményt tesz. Ennek a szellemében készült el a Kálvin által írt *Ordonances Ecclesiastiques* című egyházalkotmány, amelyet 1541. november 20-án elfogadott a városi tanács. A genfi egyház bizonyos fokig függetlenül a városi tanácstól. A szigorú egyházfegyelem korlátozta a kocsmák nyitva tartását, tiltotta a prostitúciót, paráznaságot, házasságtörést, szerencsejátékot, mulatozást, táncot,

és az ellenük vétőket a hatóság megbüntette. Nem voltak kivételek a gazdag patrícius családok tagjai, de még a magas állású genfi hivatalnokok és tisztségviselők sem. Ezek miatt a városi tanácsban többségben lévő berni pártiak minden ürügyet felhasználtak a Kálvin elleni támadásra, még életét is fenyegették. A régi erkölcsi és közállapotokat visszakívánó régi genfi polgárok magukat hazafiaknak nevezték, radikális szárnyukat viszont libertinusoknak hívták a beköltözött genfiak. A libertinusok támadták a legszélsőségesebben, akár terrorisztikus módon Kálvint, és a mellette álló Genfben menekültek pártját. Ő végezte munkáját. 1542-ben adta ki híressé vált genfi kátéját, amely közérthetően foglalta össze tanait.

1543-44-ben Kálvin azon is fáradozott, hogy a német lutheránusokkal kibéküljenek a római katolikusok, igyekezett a császárt is megnyerni a német egyházi egység helyreállítására. A császár a külpolitikai helyzet miatt továbbra is hajlott erre, de végül sikertelen maradt e törekvés. Szomorúan állapította meg Kálvin ennek kapcsán, hogy 1544-ben Luther megtámadta a zürichi reformáció egyházát a sákramentumokról alkotott nézeteik miatt, ezzel az 1536 óta a zürichiek és a lutheri irányzat között meglévő wittenbergi egyezmény fenntarthatatlanná vált. 1549. májusában Kálvin Zürichbe ment, és megállapodott Zwingli utódával, Bullinger Henrikkel (1504-1575) tanaik egyeztetéséről. Megszületett a Bullinger által megszövegezett *Consensus Tigurinus* (Zürichi Egyezmény), ami egységesítette a helvét reformáció két ágát, *ezóta beszélhetünk református egyházról*.

A Servet-ügy

„A populáris-dilettáns 'irodalom' – részben tudatlanságból, részben kifejezetten ellenséges, rossz indulatból, a tényeket szándékosan meghamisítva, kicsavarva – rengeteg badarságot hord össze Kálvinról még ma is, amelyek 'helyretétele' igen nehéz, mivel elég mélyen beívódott a kellő ismeretekkel nem rendelkezők 'tudatába' ('tudatlanságába'). Így például 'Kálvin volt felelős Szervét letartóztatásáért és elítéléséért.' – állapítja meg Ladányi Sándor történész.²

Michel Servet (1511-1553) orvos és teológus volt, aki korának nevezetes tudósaként megsejtette a kisvérkör létezését. Genfben azonban nem ezért végezték ki, sőt erről szó sem volt a perében. Teológiaiilag és filozófiaiilag vallott olyan tanokat, amelyek miatt máglyahalál lett a szomorú sorsa. Tagadta a keresztyének körében elfogadott Szentháromság tanát, Jézus istenségét. Panteista filozófiát vallott, amelynek értelmében az Isten nem külön személy (létező), hanem a mindenségben, az anyagban és az élőlényekben, így az emberben is, továbbá az

2 Ladányi Sándor: *Kálvin János rövid életrajza, adatai (1509-1564)*. In: Képes Kálvin Kalendárium a 2009. évre. A Magyarországi Református Egyház évkönyve. Bp. 2008. Kálvin János Kiadó. 97-98.

angyalokban, sőt a Sátánban is megtalálható. Nála a rossz és jó tehát összefonódik. Szerinte az ember 20 éves koráig nem követhet el bűnt. Ezzel az anabaptizmus szélsőséges irányzata felé hajlott, a zwickauai és münsteri anarchiát előidéző nézetek felé. Azzal, hogy a Bibliát nem tekintette Isten kizárólagos kijelentésének, hanem azt vallotta, hogy neki Isten folyamatosan ad kijelentést, csak a zűrzavart fokozta. 15 éves kora körül vallási fanatizmusból, mások szerint énekhangja megőrzése céljából végrehajtott kasztrációja is összeférhetetlen, hiú, öntelt, alattomos, gyűlölködő pszichés alkatot kölcsönzött neki. Kálvint már 1531-ben megjelent, általunk említett antitrinitárius könyvének közreadása óta fő ellenfelének, egyre inkább ellenségének tekintette. 1534-ben a személyes vitára nem ment el, de később mégis leveleivel ostromolta. Egy ideig Kálvin türelmesen válaszolt neki, majd elküldte az *Institutio* aktuális kiadását, amit Servet gyalázkodó széljegyzetekkel ellátva küldött vissza Kálvinnak.

Servetet kereste az inkvizíció, mivel eretnekségét a lutheri és a helvét „eretnekség”-nél is veszélyesebbnek tartotta. A spanyol orvos és teológus Villanovanus vagy Villeneuve álnéven élt Franciaországban. Vienne város püspökének a házi orvosaként minden gyanún felül állt. 1553 elején azonban álnéven kiadta könyvét *Christianismi restitutio* (*De restitutio Christianismi* = A keresztényiség helyreállítása) címmel. Nem sokkal a könyv megjelenése után az inkvizíció elfogta. A vallatás során Servet bevallotta, hogy ő a Restitutio szerzője, és kiállt tanai mellett. Az inkvizíció máglyahalálra ítélte. Ha akkor kivégezték volna, mostanra feledésbe merült volna a neve, mint az inkvizíció sok ezer áldozata közül egy. Az ítélet végrehajtása elől azonban Servet megszökött. Lengyelország és Erdély kivételével akkor bárhová menekült volna, ha személyét azonosítják, akkor az inkvizíció ítéletét végrehajjták, mert az eretnekek elleni középkori törvények a protestáns országokban is érvényben voltak. Vienneben „in effigie” végezték ki Servetet, aki közben Genfbe utazott. Ott felismerték, a városi hatóság elfogta, és miután személyazonosságát megállapította, eretnekség gyanújával pert indított ellene.

A per során Servet volt a támadó Kálvinnal szemben. Úgy viselkedett, mint ha Kálvin lett volna a vádlott. Gyalázkodó hangot használt vele szemben szóban és írásban egyaránt. Kérte a tanácstól, hogy Kálvint fosszák meg hivatalától, vagyonától, adják neki mindkettőt, és Kálvint végezzék ki eretnekként. Kálvinnak nem sikerült rávennie arra sem, hogy vonja vissza tanait, és azzal meneküljön meg a haláltól. Kálvin csak a per első fázisában vett részt, mert csak erre volt joga. Végül a városi tanács határon túli szakértők véleményét is kikérve, eretnekség miatt máglyahalálra ítélte Servetet, vagyis megismételte az inkvizíció ítéletét. Kálvin nem volt tagja a városi tanácsnak, sőt annak többsége az ő ellenfeleiből állt. Kérte az ítélet pallos általi, „humánusabb” módra változtatását, de elutasították, így 1553. október 27-én Serveten az eredeti ítéletet hajtották végre.

Van olyan hipotézis, hogy az inkvizíció titkos megbízatással küldte Servetet Genfbe, hogy buktassa meg Kálvint, és aztán a városban bekövetkező káosz

lehetőséget adna annak katonai elfoglalására, nemkülönben a katolikus vallás visszaállítására. Ugyanez a feltételezés a továbbiakban egy másik hasonló diverziós tervet is látni vél. E szerint az inkvizíciótól függetlenül a genfi libertinusok hívták Genfben Servetet, hogy segítségével megbuktassák Kálvint, ez a magyarázata annak, hogy Servet olyan biztos volt a dolgában a bíróság előtt. Tehette, mert titkos genfi támogatóitól tudta, hogy Kálvin ellenfelei vannak többségben a városi tanácsban, és az ítélet az ő javára fog eldőlni, csak bátran és kíméletlenül kell tennie a dolgát, hogy Kálvin ellen fordíthassa a hangulatot. Sem Servet, sem a libertinusok nem számoltak azzal, hogy ügye túlnőtt a genfi bíróság, sőt a genfi magisztrátus hatáskörén, és őt nemhogy Kálvin helyére nem ültethették, de még futni sem hagyhatták, mert beláthatatlan nemzetközi következményei lehettek volna az ügynek.

Kálvin győzelme Genfben

A Servet-ügy után a libertinusok visszahúzódtak. 1554. január 1-én lakomán békültek ki Kálvinnal ellenségei, de ez részükről csupán taktikai lépés volt. Az exkommunikáció jogát akarták a libertinusok elvenni a konzisztóriumtól, az egyházi vezető testülettől, és a polgári hatóságnak visszaadni. Ezzel a konzisztórium befolyását tették volna tönkre, és az egyház kiharcolt önállóságát ásták volna alá. Kálvin nem engedett. A testvéregyházak véleménye is az volt, hogy a kiközösítés a konzisztórium joga kell hogy maradjon. 1555. január 24-én a városi tanács úgy döntött, hogy marad az addigi rendtartás, vagyis a kiközösítés továbbra is a konzisztórium hatáskörébe tartozik. Kálvin győzött. A libertinusok fegyveres összeesküvést szerveztek és felkelést robbantottak ki. Elbuktak. Ettől kezdve Kálvin helyzete megszilárdult Genfben, és beköszöntött a nyugalmas építkezés korszaka.

1559-ben Kálvin felállította Genfben a közép- és főiskolát. Legmagasabb szinten a teológiai képzés folyt. A jogi és orvosi oktatás később fokozatosan, egymás után indulhatott meg és nyerhette el az intézmény az egyetemi rangot. 1559. június 5-én lezajlott az ünnepélyes megnyitás, az akadémia rektora Theodor de Béze, azaz Béza Tódor (1519-1605), maga is bevándorolt francia tudós lett, akit Kálvin halála után utódává választottak. A főiskolán Kálvin bibliamagyarázatot, exegézist tanított. Abban a korban a legjobb exegétának számított, aki röviden, világosan, dogmatikai megkötöttségek nélkül, a tudomány akkori állása szerint magyarázta a Bibliát. A nagy érdeklődésre tekintettel egy templomban tartotta tanóráit, hogy hallgatói elférjenek. Gyorsírók jegyezték le előadásait, mert ő maga nem írta meg azokat előre. Hasonlóan prédikációit sem írta le, amelyek vasárnap délelőtt is mindössze 45 percesek voltak (akkori mérték szerint rövidek), hanem gyorsírói lejegyzés után nézte át és kerültek nyomdába, vagy vitték őket a francia hugenottáknak, akik ekkor már Kálvin nyomán reformátusok voltak, sőt, Kálvin egyházszervezeti elveit követték. A genfi aka-

démián a francia lelkészképzés is megoldódott. Kálvin halálakor ennek a felsőoktatási intézménynek mintegy 1500 diákja volt Európa nyugati keresztyénségének területéről. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen Kálvinnak számos nyomtatásban megjelent könyve és négyezret meghaladó levele révén, amit a nyugati keresztyénség területén számos tudóshoz és politikushoz írt, igen nagy és pozitív hatást váltott ki. Közvetlen magyar tanítványa nem volt.

Kálvin egészségi állapota és halála

A mai nyugat-európai emberek átlag testmagasságát tekintve Kálvin inkább alacsonynak tekinthető.³ Sovány testalkata nem csupán genetikai, hanem legalább annyira életmódi meghatározottságú volt. Diák korából van adat arra, hogy a rossz koszt tönkre tette gyomrát, ehhez járult az állandó kialvatlanság. Már tanuló éve alatt gyakran kínoztta gyötrő fejfőrcs. Ennek gyógyítására 36 óras böjtöt tartott, ami fokozta alultápláltságát. Sajnos, ezt az életrendjét később is követte, sőt élete utolsó tíz évében rendszeresen nem reggelizett és napjában általában csupán egyszer, délben evett. Köszvényén kívül minden betegsége ebből a helytelen életmódjából eredt. Végelgyengülés következtében beállt keringési összeomlás okozta halálát.

1564. február 6-án prédikált utoljára, amit többször meg kellett szakítania köhögési rohamai miatt. 1564. május 27-én hunyt el. Másnap sokan járultak ravatalához, de a rákövetkező vasárnapon, délután 2 órakor szinte az egész város kikísérte koporsóját a köztemetőbe, ahol minden pompa nélkül temették el. Sírját kívánsága szerint nem jelölték meg.

3 id. Révész Imre Kálvin életrajzában 1864-ben még középterműnek írta, de azóta lezajlott az akceleráció.

Gaál Botond

Kálvin, mint az egyházi tanok reformátora

Debrecenből nézve különösen is titokzatosnak tűnő dolog a kálvini tanok beleyökerezése a magyar protestantizmus életébe. Jogosan hangzik a kérdés: *miért* éppen a reformáció kálvini ága terebélyesedett nagyobbra Magyarországon? Történt pedig ez egy olyan országban, amely éppen a reformáció európai indulásának évtizedeiben tört darabokra. Mi van ennek a titoknak a mélyén? – Először valami egyszerű magyarázatra gondolhatunk, például a politikai, társadalmi és gazdasági helyzetre. Ezek mögött azonban nyilvánvalóan valamilyen szellemi tényezők is működtek a háttérben, amelyeket érdemes megismerni. Sőt, az utóbbiak még fontosabbak is lehetnek, mint az előzőek. Sorba szedjük a legjelentősebbeket. Fogjuk látni, hogy a háttérben meghúzódó szellemiek jobbra teológiai megfontolásra épülnek, és nemcsak teoretikus jelentőségük van, hanem segítenek megismernünk a saját nemzeti történelmünket is. A dolgok mélyére megyünk, s lévén szó teológiai tanításokról, használnunk kell azok sajátos nyelvezetét.

Történeti bevezetés

Visszafelé nézve, a „miért” kérdés már a hazai reformáció nagyon korai időszakkával kapcsolatban is fölmerülhet. A reformáció tanai ugyanis feltűnő gyorsasággal terjedtek el hazánkban. 1531-ben létrejött a Pápai Kollégium és a Sárospataki Kollégium. A Debreceni Kollégium működését 1538-tól számítjuk. Ezek az iskolák az első két-három évtizedüket még csak – úgyszólván – „általános” protestáns szellemben éltek, főként Luther hatása lehetett hangsúlyos. Az 1550-es évektől kezdve azonban Magyarországon erőteljesen érződött a reformáció svájci ágának hatása. Ez a titokzatos fordulat sok történészt foglalkoztatott. Mi lehetett az oka? Sokféle elgondolás látott napvilágot. Most mi is keressük erre a kérdésre a választ. Azt nem gondoljuk, hogy itt a magyar néplélekre hivatkozók fejtegetéseiből sokat tanulhatunk, de nehezen tudjuk elfogadni azok érvelését is, akik kizárólagossággal a gazdasági-társadalmi rugókban vélik fölfedezni az indokokat. Mi úgy látjuk, hogy a változások vagy reformok hátterében elsősorban olyan elvi kérdések húzódnak meg, amelyeknek aztán gyakorlati következményeként válik megfoghatóvá mindaz, amit a 16. századi magyar

történelemben tapasztalunk. Ezek a szellemi dolgok mindenek előtt oly módon öltöttek látható formát, hogy komoly képességű és Nyugaton tanult fiatal reformátorok szinte váratlanul és nagy számban emelkedtek ki, s új programot tártak a nemzet elé. Ennek a legszebb példája éppen a debreceni Méliusz Juhász Péter, a magyar Kálvin esete, amikor lelkésztársaitól azt kérte: „Csináljatok a templomokból iskolákat!” Azaz, építsétek újjá hazánkat! Ez világos beszéd volt. A meglévő szerzetesi iskolákat ugyanis nem tartották elegendőnek, s hogy a magyarság sorsát előbbre vigyék és történelmi folytonosságát biztosítsák, a nép művelését tűzték ki legfontosabb célul. Az volt a legnagyobb gondjuk, hogy Magyarországon ekkor még nem volt egyetem. A szellemi központ hiánya, a tudományművelés alacsony volta miatt mégis minden szellemi-lelki-anyagi-társadalmi-politikai nyomorúság ellenére cselekedniük kellett. Ők tehát programot adtak egy nemzet elé. Ennek a századokat előre meghatározó döntésnek a mélyén keressük tehát most azokat a szellemi tényezőket, amelyek a kálvini reformációból származnak, s mint ilyenek a magyarság életének, sorsának mozgatórugóit képezték a 16. században és az azt követő időkben. Nem könnyű ezeket érteni, a mai ember számára pedig különösen is magyarázatra szorulnak. Megpróbálunk behelyezkedni az akkori ember szellemi világába.

Szellemi modellváltás: a megigazulás tana

Az egyház tanainak reformációs folyamatában elsőként kell említeni az un. *megigazulás tanát*. Ez a reformátorok számára is *articulus stantis et cadentis ecclesiae* volt, azaz olyan alaptétel, amelyen áll vagy bukik az egyház egész tanrendszere. Már a 4. és 5. században gondot jelentett e bibliai tanítás értelmezése. Augustinus is súlyos gondolatokat fogalmazott meg a megigazulással kapcsolatban. Az üdvösség megmagyarázásához volt erre szükség. Az ember üdvösségét a keresztyénség úgy értelmezte és értelmezi ma is, mint amit a megszabadítás, a gyógyítás, a védelem, a bajból való kimentés szavakkal lehet visszaadni, majd pedig ennek következményeként az ember valamilyen győzelmes életet él, békében honol és beteljesedik. A kérdés az volt: hogyan lehet ezt elérni? Augustinus azt tanította, hogy az ember bűnös, így nincs meg benne az üdvösség eléréséhez a képesség. Még magát a törvényt sem tudja megtartani önérejből, ezért Isten kegyelmére szorul. Ez a kegyelemről szóló tanítás aztán olyannyira beépült az egyház szentségekről szóló tanításába, hogy azt kizárólag csak bizonyos szertartások közvetíthették a hívek számára. A korabeli fölfogás szerint a bűnös embert az teszi Isten előtt igazzá, ha az egyház folyamatosan bele árasztja az isteni kegyelmet. Ezt hordozza a híres *gratia infusa* kifejezés, amely a keresztség, a bűnbánat és az úrvacsora szertartásai által rendbe teszi az ember kapcsolatát Istennel. Mindehhez járult még az, hogy ezt a felfogást átszötte az érdemről szóló akkori bonyolult tanrendszer, amelynek a lényege az, hogy a jó cselekedet annak véghezvivőjét feljogosítja Isten ígérete szerint a tőle való juta-

lomra. Ez lehetővé tette, hogy a bűnös ember az érdemei révén megvalósítsa az üdvösségét.

A reformátoroknak azonban ez a tanítás nem tetszett, mert a Biblia nem beszél az üdvösségnek az ember általi ilyen folyamatos véghezviteléről, hanem Isten egyszeri „bírói” aktusáról, mely szerint az érdemet Krisztusnak tulajdonítva az embert kegyelméből igaznak nyilvánítja. Amikor Luther Márton az „Isten igazságáról” olvasott Pál apostol leveleiben, mélyen elgondolkodott és nem értette, hogyan lehet Istent igazságosnak mondani, amikor az egyház azt tanítja róla, hogy a bűnöst megbünteti. Szerzetes lévén, igyekezett feddhetetlenül élni, mégis érezte, hogy ő maga ugyanakkor nyomorult bűnös a törvény szerint, s Isten éppen ezt a szegény bűnöst még meg is bünteti. Lelkiismerete feldúlt volt emiatt, szinte dühöngött Isten igazságtalansága miatt. Újból és újból olvasta Pál apostolnak a Római levelében foglalt mondatát: „*Mert nem szégyellem a Krisztus evangéliumát; Istennek hatalma az minden hívőnek üdvösségére, zsidónak először, de azután görögnek is. Isten igazsága jelentetik ki abban hitből hitbe, miképpen meg van írva: az igaz ember pedig hitből él.*” (Róm 1,16-17) Egyszer csak megvilágosodott valami előtte: „Itt kezdtem megérteni, hogy az Isten igazsága az, ami által az igaz ember él Isten ajándékaképpen, tudniillik hit által.”¹ Ekkor értette meg azt is, hogy Isten az ő kegyelméből a benne igazán hívő embert felöltözteti az ő igazságával, azaz, noha még bűnös, de Krisztus érdeméért igaz embernek fogadja el. Ahogyan Luther ezt kifejezte, az ember *simul iustus et peccator*, egyszerre igaz és bűnös. Ha nagyon lényegre törőek akarunk lenni: ennél a pillanatnál kezdődött a reformáció!² Ez egészen más irányt jelentett a korábbi egyházi tanításhoz képest, s nem csodálkozhatunk azon, hogy 1999-ben a Lutheránus Világszövetség és a Vatikán által kiadott Közös Nyilatkozat témája szintén a megigazulás volt. Mindkét fél érezte, hogy több évszázados elintézetlen dolguk van egymással.

Kálvin egy nemzedékkel később élt, Luthert óriásnak tartotta. A már meglévő reformációs szellemi áramlatba kapcsolódott bele. Műveltségével és éles elméjével ismét végiggondolta, majd rendszerezte az új tanokat, s ennek során még újabbakkal gazdagította a teológiát. Híressé vált művében, az *Institutio Religionis Christianae* című négy kötetes könyvében³ tekintélyes részeket szánt

1 M. Eugene Osterhaven: Az egyház hite. Történelmi fejlődés református nézőpontból. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 137.

2 Tudjuk, hogy a reformáció rendkívül bonyolult történelmi, társadalmi, egyházi folyamat, s nem egy pillanat műve, mégis a lényegére Luther Márton döbbsen rá. Az európai történelem talán ezért köti a reformációt 1517. október 31-hez, Luther 95 tételének a Wittenbergi Vártemplom kapujára történt kifüggesztéséhez.

3 Kálvinnak az *Institutio Religionis Christianae* című műve először 1536-ban jelent meg, majd fokozatosan bővítette, míg 1559-ben jelent meg a legteljesebb változata. Magyarul először Szenci Molnár Albert fordításában 1624-ben jelent meg, majd 1909-ben és 1910-ben jelent meg újabb fordításban Czeglédy Sándor és Rábold Gusztáv munkájaként. Kálvin János: A keresz-

a megigazulás tanának. Gondolatai teljes mértékben összhangban voltak Lutherrel, azonban a teológiai részleteket illetően inkább Philip Melancton munkáihoz hasonlítottak. A megigazulást elsősorban krisztológiai szempontból mélyítette el. Nála még hangsúlyosabbá vált és mélyebb értelmet nyert az, hogy Krisztus felől nézve az ember egyedül kegyelemből hit által nyerhet üdvösséget. *Sola gratia, sola fide!* Amikor pedig Krisztust helyezi középpontba és a Krisztusban való „részesedést” emeli ki, akkor Kálvin természetesen tovább lép, és szorosán összekapcsolja a megigazulást a megszentelődéssel. E teológiai kifejezések azt jelentik, hogy a hívő ember a Szentírás alapján megéri Isten szándékát az emberrel (megigazulás), s ennek következtében az életét Istennek tetsző módon alakítja, folytatja (megszentelődés). Amíg tehát Luther a saját korának akadémikus környezetében megvívta a harcot a skolasztikus teológiával, addig Kálvinra maradt annak alaposabb elvi kidolgozása, hogyan válik a teológiai hitismeret az egyházi életet és az egész népet vagy európai társadalmat megmozgató belső tényezővé. Ez utóbbi akkor tűnik föl a maga valóságában, amikor Kálvinnak az egész emberi életet átalakító tevékenységéről hallunk, például a puritanizmusban, a mindennapi munkaerőcsúszásban, a gazdagságpezsztítésben vagy a szabadságküzdelmekben. A megigazulás tana úgyszólván modellváltást jelentett az egyházi tanrendszeren belül. Sőt, további lépésekre sarkallta a reformátorokat.

A teológia önállósulása: a *Sola Scriptura* elv

A teológia európai önállósulása jelentős részben a reformációnak köszönhető. Ez az önállósulás pedig összefüggésben van a *Sola Scriptura* reformátori teológiai elvvel. Azt jelenti: *egyedül a Szentírás!* De mi a jelentősége ennek a kifejezésnek a teológia tudományos művelése szempontjából? A mai olvasó természetesen kérdezi, miben különbözik ez a szemlélet a többi felekezet vallási-teológiai felfogásától? – Először két példát hozunk föl. A fundamentalista szemléletűek a Bibliát egy tökéletes, csatlakozhatatlan, befejezett, hibátlan isteni alkotásnak tekintik, amelynek – szövegét tekintve – nincs szüksége értelmezésre, mert örök és változhatatlan igazságot ír le. Ezt a vélekedést a reformátorok nem osztották. Ugyanakkor a római egyház álláspontjával sem értettek egyet, mely szerint az egyház a Szentírás mellett a szent hagyományt is Isten igéjének tekintti, és autentikus magyarázatát kizárólag az egyház tanítói hivatalára bízta.⁴

tyén vallás rendszere. Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. A latin címet mások így fordítják: Tanítás a keresztyén vallásra. E sorok írója az előbbi tartja kifejezőbbnek.

4 „Akár az írott formáját tekintjük, akár az emberileg átnyújtott módját, Isten igéje autentikus magyarázatának feladata kizárólag az egyház élő tanítói hivatalára van bízva, amely a tekintélyét Jézus Krisztus nevében gyakorolja” – mondja a Második Vatikáni Zsinat Isten kijelentéséről szóló szövege. *New Dictionary of Theology*. InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, Leicester, England, Editors: S. B. Ferguson and D. F. Wright, 1988. 632. Az 1999-ben kiadott

Ez ma is lényegi része a római katolikus felfogásnak. A szemléletbeli különbségek miatt alakult ez így.

Maga Luther Márton használta először a *Sola Scriptura* kifejezést, de nem mint elvet említette, hanem ezzel magyarázta, illetve hívta föl a figyelmet a Szentírás elsőségére. Híres mondata: „Egyedül az Írás ... legyen a királynő! Az Írásnak kell lennie a királynőnek az Istenről és az Isten teremtői akaratáról szóló szóbeli és írott bizonyágtételek között!”⁵ Kálvin nem használta magát a *Sola Scriptura* kifejezést, de oly erőteljesen szólt mellette az Institutio I. 7-8-ban, hogy érvelése sok helyütt szinte definitív leírása a *Sola Scriptura* értelmezésének. Mint teológiai elvet azonban csak a felvilágosodás korában vezették be. A reformátorok a *Sola Scriptura*-t általánosan *scriptura valde prima* értelmezés szerint gondolták.⁶ Azt mondhatnánk tehát, hogy az *egyedül a Szentírás* szószemlélet fordítás helyett a *mindenek fölött a Szentírás* értelmezés a helyesebb.⁷ Ez valóban kifejezőbb. Kálvin foglalkozott ezzel legrészletesebben. Az Isten megismerését egyedül a Szentírásból tartotta lehetségesnek, s ami ezen kívül esik, azt szabálytalan futásnak nevezte, bármilyen gyorsan is történjék az. Ha a Szentírástól „elhajlunk, mint fentebb mondtam, bármi kitartó gyorsasággal iparkodunk is, mivel futásunk az úton kívül esik, soha el nem érjük a célt”.⁸ Ez valóban világos érvelés a *Szentírás mindenek megelőző* tekintélye mellett.

Kálvin, amikor a Szentírás létrejöttétől örvendezve azt „korlátnak” nevezi, azt hangsúlyozza, hogy „népe ne sülyedjen balga tévelygésekbe”.⁹ Nem sokkal később ezt meg is magyarázza, és „szemüveghez” hasonlítja az Írást, melynek „segélyével mindjárt tisztán kezdenek olvasni; így a Szentírás Istennek egyébként zavaros ismeretét elméinkben összegyűjtve, a homályt elűzve, tisztán mutatja nekünk az igaz Istent.”¹⁰ Ezt a korlátot, ezt a világos látást segítő eszközt, ezt a vezérfonalat jelenti tehát Kálvin számára a *Sola Scriptura* hangsúlyozása, amellyel ő maga és a többi reformátor századokkal előre kijelölte az utat a protestáns teológia művelése számára.

Miért tartották ezt helyes útnak? Mert a teológia nem a diverzitásban és diffúz összevisszaságban lévő megállapítások egyvelege, nem amorf ismerethal-

Fides et Ratio pápai enciklika határozottan megerősíti: a Szentírás mellett a Szent Hagymányt is Isten igéjének tekinti. (55. pont)

5 Michael Welker: *Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments*. In: *A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller*. Edited by B.A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns, Winona Lake, IN. 2003. 377.

6 V.ö. Michael Welker, i.m. 377. Csupán pár évvel ezelőtt David Steinmetz, az Észak Amerikai Reformáció történész-kutatója hívta föl a figyelmet a *scriptura valde prima* értelmezésre.

7 Szó szerint így lehetne magyarra fordítani: *az Írás fölöttébb első. Azaz: az Írás mindent megelőz.*

8 Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. I. 6.3. A továbbiakban: Institutio.

9 V.ö. Institutio I. 6.1.

10 Institutio I. 6.1.

maz, hanem fegyelmezett értelmi és hitbeli munka eredménye, amelynek van igazodási pontja. A reformátorok jól látták, hogy a teológia fegyelmezett műveléséhez elengedhetetlenül szükséges egy mérce, egy viszonyítási alap, illetve egy olyan keret, amely kijelöli lehetőségeit. Ez más tudományok esetében is elvárt feltétel. Ezt szolgálnák a reformátori alapelvek, amelyek között első helyen van a *Sola Scriptura*. – De mi is a lényege és funkciója ennek az alapelvnek? Kálvini talajon a *Sola Scriptura* a filozófusok módján nem szubjektív meggyőződésből állított kiindulási pont, nem is axióma a szó matematikai és természettudományos értelmében, hanem egy olyan elv, amely lehetővé teszi a teológia fegyelmezett művelését, de mégsem akadályozza meg annak szabad kibontakozását. Másképpen fogalmazva, helyes mederben tartja a teológiai munkát, ugyanakkor nem eredményez zárt gondolati rendszert, hanem éppen ellenkezőleg: általa mindenki fölismerheti a Krisztusban adott evangélium végtelen szabadságát. Végző soron ilyen elgondolás alapján hozta létre Kálvin 1559-ben a Genfi Akadémiát, amely már a teológia önálló művelését szolgálta, s mint ilyen protestáns felsőoktatási intézmény első volt a világon.¹¹ Ugyanakkor a *Sola Scriptura* mint teológiaművelési elv a 20. században jelentős szerepet játszott az axiomatikus protestáns gondolkodással szemben. A reformáció utáni századokban, különösen a Newton és Kant utáni időkben a protestáns teológia művelésének ugyanis az volt az elfogadott módszere, hogy a *more geometrico* szellemében előre tettek egy alapelvet, amelyre aztán a teológusok felépítették az egész gondolati rendszerüket. A *Sola Scriptura* háttérbe szorult, és majd csak Karl Barth tette helyes kerékvágásba ismét a teológia szekerét. A mai reformátusok is egy ilyen járművön haladnak, amely visszazökkent a kálvini helyes útra.

Az úrvacsorai sákramentum mint ökumenikusan időszerű kérdés

A külső szemlélő a keresztyénséget megosztottsága miatt éppen azon a ponton marasztalhatja el, ahol éppen egységet kellene mutatnia. Ez leginkább a sákramentumoknál tűnik ki, különösen az úrvacsoránál. Ugyanis a keresztyének nagy történelmi felekezetei a keresztséget is másként értelmezik, s mi több, az úrvacsoránál pedig „nem ülnek egy asztalhoz”. Sőt – sajnálatos módon! – bizonyos szempontból ez jelenti közöttük a válaszfalat. Ugyanakkor magát a keresztyén világot is zavarja ez a kérdés.

A probléma lényegét nem nehéz fölvezetni, mert egy nagyon egyszerű tény képezi a vita tárgyát. A keresztyénség vallási életében meghatározó tényező az, hogy miként tudnak krisztusi életet élni. A sákramentumok erre emlékeztetik a hívőket, sőt a sákramentumokban való részesedés a Jézus Krisztussal való közösséget jelenti a hit által. Ez különösen is lényegi kérdése az úrvacsorának.

¹¹ James Bowen: A History of Western Education. Volume 2. Civilisation of Europe. Methuen and Co. Ltd. London, 1975. 376.

Egyes felekezetek itt a miseáldozat vagy eucharisztia kifejezést használják. Mindegyik felekezet kérdése lényegében ugyanaz: *miként van jelen valóságosan a feltámadott és mennybement Jézus Krisztus az úrvacsorában?* A felekezetek többnyire aszerint különülnek el egymástól, hogy az úrvacsorában a *valóságos* krisztusi jelenlétet miként értelmezik. Természetesen szinte mindegyik másként. A római katolikusok transzsubstantiációval, azaz átlényegítéssel jelenítik meg Krisztust. Ez tantételként hivatalosan is megjelent már a 11. században, de magát a szakkifejezést csak 1215-ben vezették be a negyedik lateráni zsinaton. A mise szerves része az eucharisztia. Fontos tudni, hogy mindegyik más szentségben Krisztus csak kegyelmével van jelen, a miseáldozatban azonban testi-lelki valóságában jelenik meg.¹² Ezt azonban értelmezni kellett, s ezzel elkezdődött egy mindmáig tartó vita, amely nehézséget okozott magának a római egyháznak is, még inkább gondot jelentett a reformátoroknak, s jelent ma is az ökumenikusan gondolkodó keresztyénség számára. A kérdés az, mi okozza a gondolati problémát a teológia számára? Miért nehéz ezt érteni? Azért, mert a dolog mélyén a térfogalom tudományos értelmezése áll, ez pedig már a görögökkel kezdődően végighúzódik a tudományok két és fél ezer éves történetén. Ezt vázlatosan be is mutatjuk.

Arisztotelész nem véletlenül sorolta be a teret az akcideneciák közé. Mivel nála a tér az őt körülvevő testek határa, ezért az egy mérhető mennyiség. Ez azért kellett neki, mert így lesznek a tárgyak egymással kapcsolatsorban, s ennek a kapcsolatnak a láncá eredményezi a mozgást, mígnem eljutunk az első mozgatóig. De a katolikus teológia Arisztotelész filozófiájának beépítésével ezt a térképzetet is magába emelte, s ez aztán természetesen megjelent az úrvacsora értelmezésében is. Ugyanis, ha a konszekráláskor az úrvacsorai jegyekben megjelenik a teljes Krisztus a maga valóságában, akkor azt meg kellett tudni magyarázni Arisztotelész logikai rendszere szerint. Ha az ostyában benne van Krisztus, akkor ahhoz kapcsolódnia kell a téri akcideneciáknak is. De milyen mennyiségi vagy mérhető viszonyokról lehet itt beszélni? Luther élesen elvetette az átlényegülés katolikus magyarázatát, mégis azt vallotta, hogy valamiképpen „egy matematikai pontnál”¹³ Krisztus testileg jelen van az úrvacsorában. Ezt hívják konszubstantiatio-nak. Ő ezt az isteni *omnipraesenciával* magyarázta. Kálvin az úrvacsora értelmezésébe nem engedte beszüremelni a skolasztikus térképzetet, hanem teológiai magyarázatot keresett. Ezért Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét elvetette. A Krisztussal való egyesülést úgy értelmezte, hogy az úrvacsora alkalmával maga Krisztus emeli magához a hívőt az ő Lelkének ereje által. Ezt a titokzatos, mégis *valóságos* egyesülést nevezte *unio mystica cum*

12 V.ö. Gaál Botond: *Tér, idő és az Ige*. Doktori értekezés. Debreceni Református Kollégium Soksorozósító Irodája, Debrecen, 1985. 92.

13 Thomas F. Torrance: *Space, Time and Incarnation*. Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1969. 34.

Christo-nak.¹⁴ Amint az a részletes elemzés alapján kiderült a 20. században, a kálvini értelmezés is kapcsolatban van a térképzettel, de közelebb áll a természettudományok által használt erőter modern szemléletéhez, a téri-idői-anyagi világ dinamikus felfogásához.

Az eleve elrendelés, mint történelemformáló erő

A predestinációt még ma is sokan Kálvin botránykövének tartják. Nem mindig és nem mindenhol volt ez így. A magyar történelemben is voltak időszakok, amikor az eleve elrendelés, azaz az isteni kiválasztottság bizonyossága vitte előre a nemzet szabadságáért harcolókat. Ezért érdemes itt is föltennünk a „miért” kérdésünket ilyen formán: tényleg ennyire el kell marasztalnunk ezért Kálvint?

Kezdjük azzal, hogy az eleve elrendelés, azaz a predestináció kérdése sok helyütt benne van a Bibliában. Ez a tény kezdettől fogva foglalkoztatta a keresztyén gondolkodókat. A Biblia azonban nem tanok gyűjteménye, ezért az eleve elrendelés tanítását a bibliai kijelentés alapján előbb-utóbb meg kellett fogalmazni. Az egyházatyák közül kifejezetten Augustinus foglalkozott vele úgy, hogy erről rendszerezett formában adott tanítást. Később széleskörű tanítások sokasága látott napvilágot. Magának a Bibliának a tanítása is több irányba terelheti a gondolkodókat.

Augustinus a kegyelemről szóló tanításának részeként beszél a predestinációról. Ez nála Isten örök végzésén nyugvó üdvözítés. Ő már felnőtt korában tért meg, s amit tapasztalt, az azt igazolta, hogy Isten egyeseket az üdvösségre, másokat a kárhozatra rendel, mert az eleve elrendelt állapotunkat a hit felől értjük meg, a hitet pedig Istentől kapjuk ajándékként. Az isteni végzés nála a bűnbeesés utáni időszakra vonatkozik. Augustinus gondolataihoz csatlakoztak később Gottschalk, Aquinói Tamás, Wicliff, majd pedig – önálló módosításokkal – Luther, Zwingli és Kálvin is. Zwingli a predestinációt illetően majdnem determinista álláspontra jutott. Luther a kezdeti merev álláspontja felől elmozdult egyfajta pozitív szemlélet felé, és azt hangsúlyozta, hogy akit egyszer Isten az ő kegyelméből kiválasztott, azt soha, senki az ő kezéből ki nem ragadhatja. Kálvin először nem foglalkozott tételesen a predestinációval, később azonban, látva az éles különbségeket, azt részletesen kidolgozta, és híres főművében, az 1559-ben kiadott *Institutio* harmadik könyvében négy fejezetet szentelt a kérdésnek. Augustinushoz képest is radikálisabb. Az isteni örök végzést a bűnöslet előtti időre (*supra lapsum*) teszi, mert szerinte az attól logikailag független. A rövidség kedvéért Révész Imre összefoglalását idézzük Kálvin e tanításáról: „Tanítja, hogy van egy mindenható és abszolút független, szabad akarat, az élő Istené, aki mindent kezében összpontosít, aki áldást oszt, aki csapás és megpróbáltatás fe-

14 V.ö. *Institutio* IV. 17. 4-9.

lett rendelkezik, sőt aki bűn és igazságtalanság által kárhozatra is juttat. De ez a feltétlen isteni akarat egyben végtelen jóságú és bölcs akarat is: örök üdvösséget is ad. Az Isten dicsősége előtt — és csak egyedül az előtt — meghajló hívó ember következetességével tanította ezekben a gondolatokba zárva Kálvin a kettős predestinációt, mégpedig *supralapsarius* értelemben. Isten öröktől fogva való dekrétumával egyeseket az üdvösségre, másokat a kárhozatra rendelt.”¹⁵ Ezt azért idéztük ilyen hosszan, mert így derül ki az is, miért tartják a predestinációt kálvini specialitásnak. Bár mindegyik felekezet dogmatikája foglalkozik a predestinációval, mégis Kálvin dolgozta azt ki a legrészletesebben. Való igaz, hogy az itt utolsóként közölt gondolatával messzebbre ment a kelleténél.¹⁶ De az is igaz, hogy teológiailag ő gondolta át a legmélyebben, hogy a kiválasztást Krisztusban lehet szemlélnünk. Eljut odáig: „Krisztus tehát az a tükör, amelyben kiválasztásunkat szemlélnünk kell.” – mondja végkövetkeztetésként.¹⁷ Nála tehát az eleve elrendelés tanításának az a célja, hogy Jézus Krisztusra utaljon. Ezért is szerepel csak az üdvtan befejező részeként. Kálvin maga is idézi Pál apostol Efézusi levelének 1,4 versét: „Áldott az Isten, a mi Urunknak, Jézus Krisztusnak Atyja, aki kiválasztott minket Őbenne (Krisztusban – *szerezőtől*) a világ teremtése előtt!” Ennek az igének az értelmezése kapcsán kellett volna Kálvinnak óvatosabbnak lennie, és vigyáznia arra, nehogy a Krisztus feltámadásának egyetemes érvénye kétségbe vonható legyen, mintha az csak egyes emberekre volna érvényes. Innentől ugyanis már olyan titkokat feszegetett, amelyekhez nincs elegendő kijelentés a Bibliában.¹⁸ Végül is, Kálvin akármennyire helyes irányba indult el, amikor a predestinációt krisztológiai értelemben értelmezte, egyéb helyen tett direkt kijelentései miatt¹⁹ a keresztyén egyházak ezt elfogadni nem tudták, sőt olykor komoly ellenszenvet váltott ki. Amire Kálvin utalt, azt később Karl Barth tette helyre és magyarázta meg a *kegyelmi kiválasztásról* tartott négy magyarországi előadásában.²⁰ Ezeket az előadásokat legelőször a Debreceni Kollégium Dísztermében mondta el 1936-ban. Ennek a lényege az, hogy az el-

15 Révész Imre: Az egyháztörténet alapvonalai. Összeállította: Segesváry Lajos. Városi Nyomda, Debrecen, 1936. 154-155.

16 V.ö. Institutio III. 21,5 „Eleve elrendelésnek pedig az Isten azon örök elhatározását nevezzük, amellyel önmagában elvégezte azt, hogy akarata szerint mi történjék minden egyes emberrel. Isten ugyanis nem egyforma állapotra teremt mindenkit, hanem némelyeket az örök életre, másokat pedig az örök kárhozatra rendelt már kezdettől fogva.”

17 Institutio III. 24.5.

18 „Megjelent az Isten üdvözítő kegyelme minden embernek!” (Tit 2,11...) vagy: Isten „azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön” (1Tim 2,4) – mondja Pál apostol. Még számos bibliai passzusz lehetne fölhozni arra, hogy Krisztus váltsága érvényes azokra is, akik hisznek benne és azokra is, akik nem hisznek. Az emberek különválasztása elkárhóztakra és üdvözültekre az Isten eleve elrendelése által, már túlfeszített emberi, teremtettségi gondolkozás. Itt a titok előtt a hívó embernek is érdemes megállnia.

19 V.ö. Institutio III. 21,5

20 Mind a négy előadást elmondta Debrecenben, Sárospatakon és Kolozsvárott 1936 őszén.

vettetést Krisztus vállalja magára az ember helyett, ugyanakkor az ember a húsvéti örömhír kapcsán elnyeri Isten előtti igazságát, s életét pedig háládatosságból a Krisztusban elrendelt sorsa szerint éli.

Összefoglalva, amikor a kálvini predestinációs tan megmarad a bibliai alapon, helyes irányba mutat. Lényegében azt akarja kifejezésre juttatni, hogy Isten a világ sorsát, benne az embereket is, Krisztusban oldja meg és teljesíti be. Ez utóbbi gondolatot Kálvin már nem vitte végig, pedig ott volt a megoldás közvetlen közelében. Az emberre nézve ez azt jelenti, hogy Isten kiválasztottságának tudatában mindenkinek van valamilyen történelmi küldetése, egyeseké látványos és ismert, másoké pedig kevésbé mutatós, de annak végső megítélése nem az embertől függ.

*

E négy kérdéskör is mutatja, milyen szemléletkülönbség van az egyes felekezetek között. Arra is ráirányítja a mai ember figyelmét, milyen nehéz elvi kérdések húzódnak meg az egyes felekezetek felfogásának háttérében, ugyanakkor pedig elkötelezik a jövő keresztyén nemzedékeit e nyitva hagyott tantételek megnyugtató kidolgozására, az egy úton járás keresésére.

A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon

Történelmi előzmények

Luther fellépése után a felső Rajna-vidék nagyvárosaiban feltűnően gyorsan terjedtek a reformáció tanai, és számos egyedi jellemvonást alakítottak ki. Ennek a sokszínű folyamatnak emlékezetes eseménye volt a strassburgi konzisztórium felállítása. Ez olyan egyházi önkormányzati testület volt, melynek révén a lelkészek mellett tekintélyesebb laikus presbitereket¹ is bevontak az egyházi élet irányításába. Az elképzelés eredetileg a kiváló képzettségű bázeli reformátortól, Oecolampadiustól származott. Az ő indítóoka az volt, hogy Wittenberghez és Zürichhez hasonlóan a bázeli reformáció során is felütötte a fejét a lázongásokkal és képprombolással együtt járó vallási rajongás, ezek miatt például Erasmus és az egyetem számos professzora is elmenekült a városból, s az egyetem működése évekig szünetelt. A világi kormányzat erőszakosan lépett fel a vallási rajongókkal szemben, s több halálos ítélet és kivégzés is történt. Oecolampadiust ezek a pusztító megnyilvánulások mély aggodalommal töltötték el, s az új egyházi rendtartás kialakítása kapcsán arra törekedett, hogy olyan bibliai mintákon alapuló szervezeti keret jöjjön létre, mely az erőszakos cselekedetek megelőzésével képes biztosítani az egyházi élet jogszerű kereteinek fenntartását. Ennek érdekében a gyülekezet önszabályozó és konszenzusteremtő képességét kívánta mozgósítani. Az egyházfegyellemmel kapcsolatban azt javasolta, hogy a kiközösítés hatalmát a továbbiakban egy lelkipásztorokat és laikusokat egyaránt magába foglaló testület gyakorolja. Egy ilyen testület létrehozása azonban sok akadályba ütközött, mert az egyházfegyelmet korábban gyakorló lelkészi testület és

¹ A „πρεσβύτερος” görög szó a „πρεσβυς” melléknév középfoka, jelentése idősebb. Két ember közötti életkorbeli különbség kifejezésén túl az Újszövetségben olyan tisztségnevezésként találkozunk vele, mely magában hordozza a „πρεσβεύω” [követi tiszteletet tölt be, követként utazik] és a „πρεσβεῖα” [küldöttség, követség] jelentéstartalmát is. A kifejezés sajátosan újszövetségi értelmezésben tehát olyan egyházi előljárót, tisztségviselőt jelent, aki hite, tapasztalata, ismerete, bölcsessége alapján élvezzi a gyülekezet tagjainak bizalmát. Az elnevezést viselő tisztség tartalma az egyháztörténet során többször változott. Ld. Varga Zsigmond J., *Újszövetségi görög-magyar szótár*, Budapest, 1992, 815.

a magisztrátus hatáskörének korlátozását jelentette. Oecolampadius az elképzelését Bázelen emiatt nem is tudta megvalósítani, s azt csak a vele szoros munkakapcsolatban lévő strassburgi reformátoroknak sikerült átültetniük a gyakorlatba.² A konzisztórium munkája ott olyan eredményesnek bizonyult, hogy Kálvin, akit reformátori tevékenysége kapcsán szintén erőteljesen foglalkoztatott az egyházi *kübernészis*³ problematikája, pozitív tapasztalatai alapján egyházszervezeti elképzeléseinek középpontjába emelte.

Genfi munkássága második szakaszának fontos eredménye volt, hogy sikerült elérnie egy új egyházi rendtartás bevezetését. Ennek során 1542-ben immár itt is felállították a lelkészekből és 12 laikus presbiterből álló konzisztóriumot. Annak ellenére, hogy hatásköre igen korlátozott volt – pl. a laikus tagokat nem választották, hanem a polgári hatóság delegálta, ülésein a városi tanács egyik tagja a világi hatóság felügyeleti jogát demonstráló pálcával a kezében elnökölt – mégis magában hordozta a világi hatóságoktól független egyházkormányzás kálvini igényét.

Az egyházkormányzás bibliai alapelvei⁴

Kálvint elméleti munkássága során is szüntelenül foglalkoztatta, hogyan következik a bibliai idők tanításából a helyes egyházkormányzás, amely aztán bármely korban időszerűen érvényes gyakorlattá válhat. Az egyházkormányzásra nézve százával hozta elő a Bibliából a példákat, s ugyanakkor vizsgálta a keresztyén ösgyülekezet gyakorlatát és az óegyházi szerzők erre vonatkozó írásait.

Maga a *kübernészis* szó az egyházkormányzásra vonatkozóan Pál apostoltól ered, amikor is a korinthusi gyülekezetnek írja, hogy az egyházban az egyes karizmák szerint lehetnek különböző szolgálati tisztségek, mint például apostolok, próféták, tanítók, szegények segítői vagy éppen kormányzók. (1Kor 12,28) Ez utóbbit nevezi ő *kübernétáknak*⁵. Lényege az, hogy mindig is voltak karizmákkal, azaz „kegyelmi ajándékokkal” megajándékozott személyek, akik vezették a gyülekezetet. Kálvin itt „a nép közül választott vének”-re gondol, és mindjárt meg is jegyzi, hogy „megvolt tehát kezdettől fogva minden egyes egyháznak a maga tanácsa, mely kegyes, tekintélyes és szent férfiakkól állott...”⁶ Az egy-

2 Baráth Béla Levente, *A reformáció első generációjának további meghatározó személyiségei*, in *A reformáció*, Dienes Dénes (szerk.), Sárospatak, 2008 (Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához, 2). 107–120.

3 A „κυβερνησις” [*kübernészis*] szó kormányzást, irányítást, ügyintézkést jelent. A görög nyelv sokszor használja a szót a hajó kormányzása esetére.

4 Ez úton köszönjük meg a Gaál Botondnak a dolgozat e szakaszához rendelkezésünkre bocsátott írását.

5 Pál apostol a hajót irányító kormányosról beszél, hajóskapitányról az ApCsel 27,11-ben. Ugyanígy értelemben olvashatjuk a Jel 18,17 verset.

6 Institutio IV. 3.8.

házkormányzás tehát mindig is megvolt, de ezt megelőzte Isten választott népének, Izraelnek és a gyülekezeteknek a vezetése. Már a patriarcháknál is volt „kormányzás”, de igazából Mózes korában jelenik meg az, hogy az egyszemélyi vezetői felelősség és közösségi kormányzás együtt működik. Mózes segítójeként megjelennek ugyanis a vének. (Ex 19,5kk) Majd később elkövetkezett a környező népek mintájára bevezetett királyság, a történelmi helyzethez igazított kormányzás, amely a választott nép életében szükséges volt, de nem bizonyult igazi megoldásnak. Erre is vonatkozik Pál apostolnak a kifejezése, mely szerint ez még csak a „testi Izrael” állapota, de el kellett jönnie a „lelki Izrael” közösségének is, amely már az egyházat jelenti, a krisztuskövetőket. Az újszövetségi könyvek szerint az ősgyülekezetekben is voltak különböző tisztségek, de kockázatos vállalkozás volna ezekből kivenni az egyes tisztségek pontos meghatározását. Vegyünk egy-két példát. Péter apostol úgy mutatja be magát, mint presbitertársat (1Pt 5,1), Filepról pedig, az említett hét diakónus egyikéről azt olvassuk, hogy evangélista (ApCsel 21,8). A presbiterek közül néhányan igehirdetők voltak, néhányan nem (1Tim 5,17). Vagy például Apollós prédikált, de egyáltalán nem volt presbiter (ApCsel 18,24–26). Aztán megjelennek olyan tisztségviselők is, akiknek a szolgálati funkciója eléggé nem ismeretes, mint pl. az evangélistáké (ApCsel 21,8; Ef 4,11; 2Tim 4,5) és Fébé diakonisszáé (Róm 16,1).

Így aztán a legkülönbözőbb vélemények, álláspontok alakultak ki a történelem során. Mi csak azt állapíthatjuk meg, hogy az ősegyház életében mind az egyéni, mind pedig a testületi felelősségvállalásnak és döntésnek megvolt a maga jelentősége. Bajos dolog lenne a bibliai iratok alapján direkt vagy formális következtetéseket levonni arra nézve, hogy általános értelemben a kettő közül melyiknek volt vagy van prioritása, majd pedig ebből folyóan igazolva látni a történelem során kialakult, és ma is szemünk előtt lévő, ilyen vagy olyan egyházkormányzati módozatokat. Az őskeresztyének idejében ez a kérdés vagy probléma így fel sem merülhetett, mert az egyház egysége természetes volt. A gyülekezetet, vagy a gyülekezetek közösségét mint egyházat nem jogszabályok alapján kellett kormányozni, hanem a Krisztus tanítása szerint. Ezért Kálvin és általában a református felfogás határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy az egyház rendjét és az egyházi hivatalok, tisztségek szerepét az Újszövetség, ha nem is abszolút értelemben, de a maga alapelveiben tartalmazza. Mivel a „püspök” és a „presbiter” terminusok felcserélhetők (ApCsel 20,17 és 28), ezek ugyanazt a hivatalt vagy tisztséget jelentik. A tanítással és igazgatással foglalkozó presbiterek a kormányzást a presbitériumokkal együtt gyakorolták. (1Tim 4,14; ApCsel 13,1; 15,23) Később, úgy a második század közepére már kialakult az egyházi tisztségeknek szélteben elterjedt hármastisztség formája: a püspök, a presbiter és a diakónus. Ezek közül hamarosan kiemelkedett az első kettő, majd ezek közül is a püspök tekintélye fölébe került a presbitereknek, s ezzel az egész egyháznak is.

Ennek a folyamatnak a pontos lefolyását valójában nem ismerjük. Inkább utólag, visszafelé tekintve születtek elgondolások a püspöki tisztség létrejöttével kapcsolatban.⁷

Az egyházkormányzás főbb történeti formái

Ha így nézzük a dolgot, és visszatérünk az egyházkormányzás bibliai előzményeihez, akkor azt kell mondanunk, hogy történeti kifejtésben nagyjából három fő formája alakult ki az egyházkormányzásnak, természetesen attól függően, hogy a bibliai útmutatásokból melyik vált hangsúlyosabbá. Klasszikussá váltan használatos kifejezéssel, ezek az *episzkopális*, a *presbiteriánus* és *kongregacionalista* rendszerű egyházkormányzási módok.⁸

A *püspöki egyházkormányzat* lényege az, hogy rendszerében mindig megtalálható egyfajta tanács vagy zsinat, de ezek a püspökök vagy érsekek testületei. Ebben a rendszerben az egyház kormányzását „felülről” végzik a püspökök, beleértve a pápát is, mint Róma püspökét.

A *presbiteriánus egyházkormányzat* alapvonásait Kálvin rajzolta meg.⁹ Ezt részletesebben bemutatjuk. Plasztikus formája a 17. században alakult ki Skóciában és Angliában. A kálvini egyházak teológusai rámutatnak arra is, hogy az apostoli atyák levelei alapján a gyülekezetben betöltött funkciójuk szerint nem lehet az *episkopos*-t a *presbyteros* elé vagy fölé helyezni. Summásan a presbiteriánus egyházkormányzat fő vonásait az alábbiak szerint lehet jellemezni:

- a) A presbiter és püspök az egyes személyek szinonim megjelölései – egy és ugyanazt a tisztséget jelölik.¹⁰
- b) Valamennyi presbiter és püspök tekintélye egyenlő.¹¹
- c) Minden gyülekezetben a presbitereknek, püspököknek és pásztoroknak a pluralitás szerint kellett jelen lenniük. Együtt alkották a helyi kormányzati testületet.¹²
- d) Éppen a bibliai idők nem artikulált megkülönböztetései folytán gondot jelentett a presbiteri rendszer hívei számára az egyházi szolgálatok tisztségek szerinti csoportosítása. A reformátorok is sokat bajlódtak ezzel a kérdéssel. Luther csak egy tisztséget ismert el: a helyi gyülekezet igehirdetőjét. A strassburgi Bucer már három tisztségről beszélt. Nála az alapvető tisztség a presbiterség volt, ennek volt a specializált formája az igehirde-

7 V.ö. Gaál Botond, *Helyes-e Kálvin tanítása a presbiteri egyházkormányzásról a Szentírás mércéjével mérve?* in Uő, *Kálvin ébresztése*, Szeged, 2009, 85–105.

8 A három fő egyházkormányzati forma bemutatása D. MacLeod „*Church Government*” szócikke alapján készült. Ld. *New Dictionary of Theology*, Downers Grove, IL, 1988. 143–146.

9 Institutio IV. 3. és 4. fejezet

10 Institutio IV. 4.2. és IV. 3.8.

11 Institutio IV. 4.2., IV. 3.8. és IV. 4.3.

12 Institutio IV. 4.1.

tői tiszt, és e kettőhöz járult a diakónusi szolgálat. Nagyon hangsúlyozta, hogy elvi tekintetben mindhárom egyenlő. Kálvin pedig negyedik tiszt-ségeként sorolta fel a doktorokat, akiknek a hatáskörébe „*csak az Írás magyarázata tartozik, hogy a tiszta és igaz tudomány a hívők között megmaradjon*”.¹³ Lényegében azt figyelhetjük meg, hogy a reformátorok igyekeztek egyfajta bibliai rend kialakítására, de nem a kategorizálásra tették a hangsúlyt, hanem az elhívásból eredő tiszta szolgálatra. Ez egyébként így biblikus.

- e) A presbiterok további jellemzője, hogy nem csupán a nép képviselői, hanem valóságosan is vezetők, akik elhívást kaptak a kormányzásra (Zsid 13,7) és irányításra (1Kor 12,38), de ezek mint „*előljárók az Úrban*” (1Thess 5,12) vannak megkülönböztetve, s így és csakis így vannak fölötte a gyülekezetnek.
- f) A gyülekezeti közösség is ténylegesen részt kap az egyházkormányzásban, mert ők jelölik ki a tisztviselőket¹⁴ és a fegyelmezést is gyakorolják.
- g) Az egyházszervezetet illetően a helyi gyülekezetek csoportjai szűkebb és tágabb szervezeti keretekhez tartoznak, tehát megyéhez, kerülethez és országos vagy nemzeti egyházhoz.
- h) A magasabb szervezeti egységek kormányzói hatalma mindig a helyi gyülekezetektől függ, tehát alapvetően ez utóbbiaknak van döntő szerepe. Ezekről nyerik a felügyeleti vagy egyéb szolgálatra a felhatalmazást, de mindig csak szolgáló szereppel bírnak. Az ilyen értelmű felhatalmazás alapján juthatnak kormányzó szerephez, mint ahogyan az a jeruzsálemi „zsinat” esetében is volt. (ApCsel 15,6-29)

A *kongregacionalisták* vagy más néven *függetlenek* tanítása és felfogása az egyházkormányzatról sok tekintetben megegyezik a presbiteriánusokéval, de nem ismerik el a magasabb szervezeti egységek kormányzói tekintélyét. Az episzkopális kormányzást szinte minden tekintetben elvetik, ugyanakkor megkötik a vezetők kezét azzal, hogy csak a gyülekezet dönthet mindenben. Ma már egyre kevesebb ilyen gyülekezet vállalja ezt az egyházkormányzási formát.

Végül is azt láthatjuk, hogy a presbiteri rendszerű egyházkormányzás egy alulról építkező irányítási forma, amelynek bizonyos elemei hasonlítanak a politikai világ demokráciára épülő kormányzásához. Természetesen a kettő nem azonos, mert más-más gyökerekből táplálkoznak. A püspöki rendszerben felülről határozzák meg az egyház működését, a kongregacionalista rendszer pedig alulról köti meg a vezetőket, illetve korlátozza szabadságukat. A presbiteriánus rendszerben a gyülekezeti tagok választása alapján kapják meg a mandátumukat

13 Institutio IV. 3.4.

14 Institutio IV. 3.8.

az egyes vezetők, felruházva őket a hitbeli szabad döntésre a kormányzás tekintetében.

A kálvini modell plántálása a Kárpát-medencében

Igaz ugyan, hogy Kálvin egyházkormányzati modellje a helvét irányú reformációt követő egyházakban sem vált egyöntetű gyakorlattá, de elképzelései Nyugat-Európa és Észak-Amerika számos területén meghatározóvá váltak. Több esetben az is előfordult, hogy a politikai struktúrák alakulásához is közvetlen mintaként szolgált. Ezzel kapcsolatban egyaránt utalhatunk a hugenották, a németalföldi függetlenségi mozgalom, az angol polgári forradalom, vagy a „zarándok atyák” politikai felfogására és közéleti tevékenységére.

Az egyháztörténeteket régóta foglalkoztató kérdés,¹⁵ hogy a nyugat-európai társadalmi viszonyoktól annyira eltérő Kárpát-medencében hogyan érvényesült a kálvini egyházkormányzati modell. A válaszadás kapcsán fontos hangsúlyoznunk, hogy a református reformáció hazánkban vegyes gyökérből táplálkozott. Genf és a kálvini elképzelések itt sem jelentettek kötelező érvényű modellt, miként a helvét irányú reformáció által meghatározott más egyházakban sem. Mint a történeti bevezető is mutatta: az egyházkormányzás rendszere, amint Bázelen, Strassburgban vagy Genfben, úgy nálunk sem pusztán hitelvi meggyőződés eredménye volt.¹⁶ Nem véletlen, ha a reformáció korának hazai viszonyai közepette a három országrész sajátos hatalmi és társadalmi viszonyai között élő református egyházak gyakorlatában is jelentős eltérések alakultak ki.

Bár már a 16. századi reformátori művekben, zsinati határozatokban találkozhatsz olyan elvi nyilatkozatokkal, melyek utalnak a presbiteri elvű egyházkormányzati modell ismeretére,¹⁷ de ez távolról sem jelenti azt, hogy a 16. századi magyar református egyházi gyakorlatban is érvényesült. Az egyházkormányzás rendszere a reformáció előttihez viszonyítva mégis fontos változáson ment keresztül. Ennek talán legfontosabb eleme volt, hogy a helyi egyházigazgatás szintjén a világi önkormányzatok hatásköre jelentősen kibővült. A század második felére országszerte tömegesen jöttek létre döntően református lakosságú települések, és kialakult a „protestáns patronátus” rendszere.¹⁸ A helységek jelentős részében a közösségek önkormányzati testületeinek a kegyúri jog elemeit

15 A régebbi szakirodalomból ld. Pokoly József, Révész Imre, Miklós Ödön és Zoványi Jenő kapcsolódó írásait.

16 Kormos László, i. m. 109–110.

17 Pokoly József, *Az első magyar református presbitérium keletkezése és szervezete*, Protestáns Szemle, (1901) 10, 203–204.

18 A fogalom pontosabb körülhatárolásához ld. Rácz István, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, 2007.

is sikerült egyéb előjogaihoz és mentességeihez kapcsolni. Az ilyen települések önmaguk patrónusai lettek, teljes egészében átvették az egyházfenntartás gondját, lelkészüket maguk választották.

Debrecenben például a református egyházzal kapcsolatos patrónusi jogokat megalakulásától fogva a város vezető testülete gyakorolta.¹⁹ A debreceni egyházi élet irányítása a város magisztrátusának a feladatköre volt, így itt évszázadokig nem is alakult ki önálló egyházközségi szervezet sem. Zoltai Lajos találó jellemzése szerint: „*Valóban sajátos egyesülése, összeolvadása volt az a kor a politikai és vallási társulásnak. Egyfelől a városra úgy reá nyomta a maga bélyegét a puritán kálvinizmus, hogy találónan hasonlítják Debrecennek a 16. és 17. századi életét az ó-szövetségi theokrátiához. Másfelől a város a látható egyházat mintegy beolvastotta a maga kebelébe. Az egyház intézményeit, jogait és kötelességeit a város a maga számára vállalta át...*”²⁰ Debrecenben emellett sajátosan egyházi önkormányzati szervezetként működött, de a helyi egyházi élet irányításához csak közvetetten kapcsolódott a lelkészi pályára készülő kollégiumi diákság önkormányzata, a *coetus*, valamint a debreceni egyházmegye lelkészi testülete.

A felsőbb egyházi vezetésben a nem lelkészek egyelőre még nem kaptak szerepet. Az egyházmegyék és egyházkerületek irányításában továbbra is kizárólag lelkészek vettek részt, bár a tekintélyesebb patrónusok ezeken a szinteken is befolyással bírtak az egyházigazgatás ügyeire.

A presbiteri rendszer megfakadása

A presbitériumoknak, mint a településtől független egyházközségi önkormányzatoknak a megalakítását a felekezeti homogenitás megtörése ösztönözte. Ez a helyzet a ellenreformáció erőteljessége miatt először a Dunántúlon alakult ki. Az állandósuló támadások is hozzájárultak ahhoz, hogy az egyház tagjai összefogtak és a szervezetük megerősítésére igyekeztek.²¹

Hazánk első református presbitériumának létrehozása Kanizsai Pálfi János nevéhez fűződik. Kanizsai Pálfi János 1612. június 16-án foglalta el a lelkészi állását Pápán. Heidelbergben közelről látta a jól működő presbitériumokat. Miután hazatért, határozott terve volt e gyakorlat átültetése.²² Ennek részeként látott hozzá Pápán a presbitérium megszervezéséhez. 1615. november 23-án kelt Pathai Istvánnak, az ekkori dunántúli püspöknek az a levele, amelyben elképzelései kapcsán a következő szavakkal biztatja a pápai lelkészt: „*Amit a presybitérium szervezéséről írsz, a legnagyobb mértékben dicséretemet érdemi,*

19 Rác István, i. m. 86.

20 Zoltai Lajos, *Debrecen város és a debreceni egyház egysége*, Debreceni Protestáns Lap, 1903. március 14.

21 Pápai Szabó György, *A demokratikus egyházszervezet kialakulásának kezdetei hazánkban*, Confessio, 10(1986)2, 33–34.

22 Kapossy Lucián, *Pápa város egyetemes története*, Pápa, 1905, 182.

*óhajtom, hogy a kegyes törekvés szerencsés véget érjen. Áldjon meg téged az Isten, és tiszteletre-méltó fáradozásaidat segítse elő az ő egyházának építésére.*²³

A presbitérium szabályzatát „Az pápai gyülekezetnek külsőképpen való igazgatására tartó regulák avagy articulusok” címmel írta meg Kanizsai Pálfi János. Ezt a város földesura, Enyingi Török István 1616 januárjában a következő szavak kíséretében hagyta jóvá: „...intünk minden keresztyéneket, ennek felette birtokunk alatt valónknak, tanítóknak és hallgatóknak hagyjuk és parancsoljuk, hogy a mi városunkban Pápán, rendeltessenek arravaló jámbor istenfélő férfiak, kiknek az ő tisztükben és hivatalukban hűségük mellé köljük magunkat.”²⁴ Az így létrehozott első magyar református presbitérium 1617-ben kezdte meg munkáját.

Elvi teológiai alapon a kálvini egyházkormányzati rendszer bevezetésének igénye a 17. század elejétől jelentkezett, majd a puritán mozgalom képviselőinek munkássága kapcsán felerősödött. Szilvásújfalvi Anderkó Imre, majd később Tolnai Dali János még a püspökség intézményét is megkérdőjelezték. A puritanizmus hatása alatt Tiszáninnen, Tiszántúlon és Erdély területén is voltak kezdeményezések a presbitériumok felállítására, de a gyülekezetek nagyobb részének az ellenállása miatt többször kudarcba fulladtak. A kérdés miatt kialakuló helyi ellentétekre jellemző a sárospatakiak tiltakozása, mellyel az egyházlátogatók előtt is nyilvánvalóvá tették, hogy „... nem akarnak egyéb presbitériumot ismerni, hanem aminémű Medgyesi Pál uram pataki lakása előtt is volt Patakon, azaz *ministri cum senatoribus et iudicibus administrant ecclesiasticam disciplinam*” [a lelkészek a tanácsosokkal és a bírakkal gyakorolják az egyházfegyelmet]²⁵. A politikai szempontok mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1646-ban a szatmárnémeti zsinaton úgy döntöttek az atyák, hogy bár a presbiteri rendszert hasznosnak tekintik, de az adott történelmi helyzetben még nem alkalmazható. Ezek alapján – azzal a többek által vizsgált kérdéssel kapcsolatban, hogy hazánkban miért nem érvénysült a kálvinista-puritán mozgalom máshol megfigyelt gazdaság és társadalomformáló hatása – Molnár Attila megállapítását erősíthetjük meg, hogy: „A puritanizmus Magyarországon elsősorban azért nem hatott hasonló módon a társadalom átalakítására, mint azt Weber feltételezte, mert a vallás, az üdvözülés, és egyéb vallási szükségletek kielégítésére irányuló vallási érdek kevésbé vezette az emberek gondolkodását és cselekedeteit. A protestáns etika hatásáért nem annyira magyar változatának az eltérése a felelős, mint inkább az, hogy a puritán prédikátorok szavai a 17. században pusztába kiáltott szavak maradtak. Az üdvösség és bizonyossága csak keveseket készítetett

23 Makár János, *Kanizsai Pálfi János élete és munkássága*, New Brunswick, 1961. és Szabó György, *A demokratikus egyházszerkezet kialakulásának kezdetei hazánkban*, *Confessio*, 10(1986)2, 29.

24 Kaposy Lucian, i. m. 182.

25 Idézi Dienes Dénes, *Az első püspökválasztás a Tiszáninenni Református Egyházkerületben*, in *Tanulmányok a Tiszáninenni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, 1998, 20.

az előírtak megcselekedésére. A homo religiosusok kis száma, a vallási érdek gyengesége miatt nem tudott a puritanizmus átalakító tényezővé válni, csak kevesek életében.”²⁶

Ezt a korszakot követte az ellenreformáció legerőszakosabb időszaka, az ún. „gyászévtized”, melyet az 1681. évi soproni országgyűlés határozatai zártak le. Visszaállították a protestánsok törvényes vallásgyakorlatát, de csak a kijelölt, ún. artikuláris helyeken engedélyezték számukra a szabad vallásgyakorlatot. A gyászévtized megpróbáltatásai a Habsburg-fennhatóság alatt élő reformátusokat ismét arra sarkallták, hogy minél több gyülekezetben állítsák fel a presbitériumokat. 1713. április 2-án a Komárom megyei Kocson tartott zsinaton a presbitériumokról külön törvénycikk született: „...minden eklézsiában a presbyterek meglegyenek, ha nagy az eklézsia 12-en, ha pedig kicsiny 6-an legyenek a közjónak munkálkodására. A presbyterek tisztjei: templomra, parochiára, egyházi tanítókra, schola mesterre s ezeknek rendes fizetésére gondot viselni és az eklézsia mindenféle bonumira [javaira] vigyázni és a szent eklézsia tisztaságát őrzeni.”²⁷

III. Károly és Mária Terézia uralkodása, a „csendes ellenreformáció” kora újabb nehézségek elé állította a protestáns egyházakat. 1715–1790 között a protestánsok nem gyakorolhatták azt a jogukat sem, hogy az országgyűlésen megvédjék vallásszabadságukat, ugyanis vallási ügyek nem szerepelhettek a diéta napirendjén. Az ekkor jelentkező hatások tovább siettették a presbitériumi rendszer általános elterjedését. A debreceni egyházigazgatás korábban bemutatott rendszere is ebben az időszakban alakult át. Miután állami nyomásra a város magisztrátusába katolikusokat is be kellett választani, a szenátus által korábban ellátott egyházigazgatási feladatokra új testületet kellett beállítani. A debreceni konzisztórium működésének első írásos nyoma 1739-ből, első működési szabályzata pedig 1749-ből származik.²⁸ Tagjai a város lelkészei, a kollégium professzorai, a városi tanács szenátorai, a városi nagytanács szószólója és a városi orvos voltak, elnökei pedig a legidősebb lelkész és a főbíró. A presbitérium elnevezést erre a testületre Debrecenben csak 1796 után alkalmazták.

A 18. század elejére kialakult helyzet azt is megkövetelte, hogy a nem lelkészi jellegű egyháztagokat immár a magasabb egyházkezelésbe is bevonják. Ennek a folyamatnak lényeges eseménye volt az 1734-es bodrogkeresztúri konvent, mely egyházmegyei és egyházkerületi szinten is a kettős elnöki rendszer bevezetése mellett tette le a voksát. Az esperesek és püspökök mellé világi gondnokokat állítottak.

26 Molnár Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, 1994 (Societas et ecclesia 2), 145.

27 Pápai Szabó György, i. m. 35; Thury Etele, *Az 1713. évi kocsi zsinat*, *Protestáns Szemle*, 15(1903), 21.

28 Rácz István, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, 2007, 92.

A *türelmi rendelet* által hozott új korszak már egy jelentős mértékben kiépült presbiteri rendszert és bevált gyakorlatot vitt tovább. Az 1791. évi budai zsinaton immár minden gyülekezetben kötelezővé tették a presbitériumok felállítását. A dunántúli és a dunamelléki egyházkerületekben, illetve Erdélyben a 19. század elejére általánossá vált a presbitériumok működése, de a tiszántúli és a tiszáninneni egyházkerületben sem váratott sokáig magára.²⁹ Ezt a felgyorsult „demokratizálódási folyamatot” csak erősítette, hogy a 19. század közepétől e testületek választása során is engedték érvényesülni a „népképviselési elvet”.³⁰ Ez az az időszak, amikor már országos szinten is joggal tehető fel az a tárgyunkhoz nem tartozó kutatói kérdés, hogy a magyar református egyházban kiépült presbiteri rendszer miképpen hatott a közéleti viszonyok alakulására?

*

A magyar református egyházkormányzat és presbiteri rendszer tehát hosszú fejlődési folyamaton ment keresztül. Hatásai a kora újkorban Magyarország politikai és közéleti viszonyainak alakulásában nem bizonyultak, az ismertett körülmények miatt nem is bizonyulhattak külföldi példákhoz hasonlóan meghatározónak. Az elmúlt évszázadok ezzel kapcsolatos egyházi törekvései azonban hazánkban is kétségtelenül szoros kapcsolatot és kölcsönösségi viszonyt mutatnak az önkormányzatiság és a civil társadalom kibontakozásával. Annak ellenére, hogy a presbiteriánus egyházkormányzat kiépülése és a politikai demokrácia kialakulása hazánkban egymástól jól megkülönböztethető folyamat volt, a biblikus ihletésű presbiteri rendszer, mint az egyházi „demokrácia” sajátos megnyilvánulása ma is nyilvánvalóan pozitívan hat, és erősíti a demokratikus politikai és közéleti viszonyok fejlődését.

Irodalom

- D. MACLEOD, Church Government, in *New Dictionary of Theology*, Inter-Varsity Press, Downers Grove, IL, USA. 1988, 143–146.
- DIENES DÉNES, *Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben*, in Uő, *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, 1998, 3–84.
- GAÁL BOTOND, *Helyes-e Kálvin tanítása a presbiteri egyházkormányzatról a Szentírás mércéjével mérve?* in Uő, *Kálvin ébresztése*, Szeged, 2009, 85–105.
- KÁLVIN JÁNOS, *A keresztyén vallás rendszere (1559)* I–II. Ford. CZEGLÉDI Sándor, RÁBOLD Gusztáv, ANTAL Géza, BORSOS István, Pápa, 1909.
- KORMOS LÁSZLÓ, *A presbitérium szervezetének történeti alakulása*, Református Egyház, 11(1988) 5, 108–113.

29 Pápai Szabó György, i. m. 36.

30 Kormos László, i. m. 112–113.

- KOVÁCS, ÁBRAHÁM, BARÁTH BÉLA LEVENTE (ed. by), *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society on the Peripheries of Europe*, Budapest, 2009.
- MCGRATH, ALISTER E, *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*, Budapest, 1996 (Osiris könyvtár Történelem).
- MOLNÁR ATTILA, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, 1994 (Societas et ecclesia 2).
- PÁPAI SZABÓ GYÖRGY, *A demokratikus egyházszervezet kialakulásának kezdetei hazánkban*, *Confessio*, 10(1986)2, 27–38.
- RÁCZ ISTVÁN, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, 2007.

Fekete Károly

Az istentisztelet egyszerűsége a kálvinista templomban

„Hát mit tettünk ez ideig s mit teszünk most? Bizony csak az egy Isten tisztelését s egyszerű igazságát akarjuk uralomra juttatni az egyházban.”

(Kálvin)¹

Kálvin ideálja a liturgiai kérdésekben a legteljesebb egyszerűség volt.² Az istentiszteletéről alkotott elképzelései és azok átültetése a gyakorlatba egyértelműen új utat nyitottak a svájci reformáció számára. A kálvini típusú istentisztelet döntő irányelve az lett, hogy egyedül Isten Igéjére kell építeni az új istentiszteleti rendet. Csak azt kell megtartani a korábbi rendből, amit minden sallang, liturgiai túlterhelés nélkül az igeszerűség megkövetel. E kálvini alapelv lényegét az alábbiakban foglaljuk össze.

1. A keresztyén szabadság tételét szem előtt tartva, különbséget kell tenni az üdvösséget érintő lényegbevágó és annak lényegét nem érintő járulékos dolgok (adiaforon) között. Ez az istentiszteleti reform kivitelezését nagyban meghatározó alapelv nem kizárólag Kálvin felismerése, hiszen mások is ismerték és vallották ezt a tételt.³ Nála ez jelentősen előtérbe kerül. Ahogyan Luthernél is, úgy Kálvinnál is a „közömbös dolgok” megítélése a keresztyén szabadság megélésével függ össze.⁴ Az adiaforon-gondolat megjelenése felszabadítóan hatott, s elvi-

1 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Ceglédi Sándor. Második kiadás. PRITA. Pápai Eperfa Könyvek 14. Pápa 2005. 93.

2 Rudolf Stählin: *Die Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. In: K. F. Müller-W. Blankenburg (Hg.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. I. Bd. Johannes Stauda Verlag. Kassel. 1954. 65.

3 Luther az egyházi renddel kapcsolatban is megfogalmazta a keresztyén szabadság elvének érvényesülését. Luther a *Deutsche Messe* (1526) *előljáró beszédében* is megfogalmazza ezt. (*D. Luther Márton művei. IV. kötet Egyházszerző iratok. A német mise és az istentisztelet rendje*. Fordította: Paulik János. Pozsony. 1908. 439-440.) – Az adiaforonról F. Melancthon (1497-1560) és M. Flacius (1520-1575) között zajlott nevezetes teológiai vita. – H. Bullinger a különböző szertartásokról a *II. Helvét Hitvallás XXVII.* Fejezetében ír. – Az adiaforon fogalmához ld. még liturgiai szempontból: Ottfried Jordahn: *Das Zeremoniale*. In: H-Chr. Schmidt-Lauber – K-H. Bieritz (Hg.): *Handbuch der Liturgik*. Ev. Verlagsanstalt – Vandenhoeck-Ruprecht. 2. Auflage. 1995. 537-538.

4 Vö. Kálvin: *Institutio* (1559) III.19.9-16.

teológiai és gyakorlati-egyházkormányzói téren egyaránt tiszteletben tartották. Az istentiszteleti rendek egységesítésének és kötelezővé tételének elrendelése (uniformizálás) egyik reformátort sem kerítette hatalmába. Annál inkább törekedtek az istentisztelet külső rendjénél fontosabb tanításban és hitben való egységre. Kálvin szerint: „Nagy szégyen volna, ha azokban a dolgokban, amelyekben az Úr szabad választást engedett nekünk, hogy annál több lehetőségünk legyen az egyház építésére, rabszolgai egyformaságra akarnánk törekedni anélkül, hogy az egyház igazi építésével törődnénk. Mert ha egykor Isten ítélőszéke elé fogunk állni, hogy tetteinkről számot adjunk, akkor Ő egyáltalán nem a ceremóniák miatt fog minket kérdőre vonni. S egyáltalában nem ez a külső dolgokban való egyformaság lesz a számadás tárgya, hanem a szabadság helyes használata. A szabadság helyes használatának pedig az fog minősülni, amelyik a leghathatósabbban szolgálta az egyház építését.”⁵

2. *Kálvin liturgia-felfogására a legjellemzőbb elvi alaptétel az, hogy az emberi élet igazi célja az Isten dicsőségének szolgálata.* Ez, a Kálvin egész tanításában is központi szerepet játszó gondolat – Soli Deo Gloria – az alapja az ő sajátos istentisztelet-értelmezésének. Kálvin életművét átszövi ez a doxologikus látás. Egyik fontos művében, *A genfi egyház kátéjában* az ember életének fő céljaként jelöli meg: „Isten minket azért teremtett és helyezett ebbe a világba, hogy bennünk megdicsőíttessék. És bizonyára méltó dolog, hogy életünket, melynek Isten a kezdete, az ő dicsőségére fordítsuk.”⁶

Kálvin az istentisztelet doxologikus struktúrájának biztosítását és megerősítését stratégiai jelentőségűnek tartotta.⁷ „Hirdetjük Isten dicsőségét egyszerűbben, mint azelőtt szokták hirdetni; komolyan nekiláttunk, hogy mindazon tökély, miben Isten dicsősége tündöklik: ismertebb legyen. Oly ékesszólással magasztaljuk irántunk való jótéteményeit, aminővel csak tudjuk. Ebből az emberek felbuzdulnak fensége tiszteletére, az Ő nagyságához méltó tisztelet megadására, igaz lelki hálára, dicsérete közös vallására. Ebből lelkükben támad Istenbe vetett hit, ami aztán imádságot hoz létre. Ebből mindenki megtanulja az önmegtartóztatást, hogy ti. akaratát Isten parancsainak követésére használva saját vágyait odahagyja. Egyszóval, amint Isten azt akarja, hogy lélekben imádjuk, úgy mi teljes buzgalommal rajta vagyunk, hogy az embereket minden lelki áldozatra bírjuk, amit nekünk ajánl.”⁸

3. *Az emberi tevékenységek közül az istentisztelet a legszentebb, ezért megengedhetetlen, hogy éppen ez a cselekménysor süllyedjen emberi babonáskodásba, bálványimádásba.* A keresztyén hit és a keresztyén istentisztelet babonáságtól

5 Opera Selecta Calvini 1, 432. Ld. még: Kálvin: *Institutio* (1559) IV.10.27-32.

6 Kálvin János: *A genfi egyház kátéja*. Kálvin Kiadó. Budapest. 1998. 11.

7 Vö. Rainer Volp: *Liturgik. Die Kunst, Gott zu feiern*. Bd. 2: Theorien und Gestaltung. Gütersloher Verlagshaus. Gütersloh. 1994. 751.

8 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Czeglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 40-41.

való felszabadítása az a szent cél, amely Kálvint elszántságra ösztönözte. Ennek többször hangot is adott. Az 1536-ban megjelent *Institutio* III.10-12. fejezeteiben éppúgy, mint az 1559-es *Institutio* I.10-12. fejezeteiben. Kálvin szerint általános érvényű tény, hogy „az ember szelleme úgy szólva örökké bálványokat gyártó műhely.”⁹

Az istentelen és meg nem engedett szertartások kerüléséről (Basel 1538) szóló levelében a keresztyén vallás tisztaságának megőrzése mellett tesz hitet.¹⁰ Még világosabb és részletezőbb helyzetképet ad Kálvin *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543) című iratában, amelyet a Speyerben tartott birodalmi gyűlés alkalmából írt V. Károly császárhoz: „Most határozzuk meg az Isten törvényszerű tiszteletét. Ennek pedig kiinduló pontja és alapja az, hogy Őt minden erény, igaz ítélet, szentség, bölcsesség, igazság, hatalom, jóság, kegyesség, élet és üdv egyedülvaló forrásául ismerjük meg, s hogy ezért minden jó ember dicséretét egyedül neki szánjuk, mindent egyedül neki adjunk, mindent Őbenne keressünk, s ha valamire szükségünk van, Őreá tekintünk. Ebből származik a felfohászkodás, ebből a dicséret és hálaadás, melyek jelei a dicsőségnek, mit neki tulajdonítunk. Ez az Ő nevének igaz megszentelése, amit elsősorban kér tőlünk. Ezekhez fűződik az imádás, mint amivel kifejezzük az Ő nagyságához, fenségéhez méltó tiszteletünket. Viszont ehhez tartoznak megint a ceremóniák s úgy a segédeszközök, mint a szerszámok, hogy az istentisztelet végrehajtásában a test a lélekkel együtt legyen foglalatos.”¹¹ „Milyen homlokegyenest ellenkeznek ezen véleménnyel mindazon cselekmények, amelyekbe ma szerteséjjel az egész keresztyén világ helyezi Istennek tisztelését. Szóval ugyan minden jó dicsőségét ráruházzák Istenre, tényleg azonban felerészben, vagy tán nagyobb részben meg is fosztják attól, mikor tökéletességeit megosztják a szentek között. ... Isten munkái így a szentek között ki vannak osztva, úgy hogy a fenséges Isten mellé mintegy társakat adtak ez emberek, és sok dologban az Ő munkáját kell végezniök, amíg Isten látóköriükön kívül marad.”¹²

Egyértelmű ezekből az idézetekből, hogy senki és semmi nem állhat oda Isten és ember közé. Egyedül Ő imádandó. Az igaz istentisztelet előfeltétele az istenfélelem és az Isten szeretete, vagyis a helyes istenismeret és a szív belső hódolata. A kegyes életfolytatás tulajdonképpen nem más, mint az istentisztelet gyakorlati és hétköznapi megvalósítása. Azaz Kálvinnál az istentisztelet és a kegyesség szinonim, egymást kiváltó, egymással harmonizáló kifejezések.

9 Kálvin: *Institutio* (1559) I.11.8.

10 Kálvin János: *Az istentelen és meg nem engedett szertartások kerüléséről* (Basel 1538). Fordította. Rábold Gusztáv. Pápa. 1909. 24.

11 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Czeglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 12.

12 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Czeglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 15-16.

Kálvin szerint az istentisztelettel kapcsolatos babonás képzetek elleni harcban a legdöntőbb az, hogy „minden hívő tudja és értse azt, ami a templomban szóval és cselekedettel végbemegy, mert csak így nyerhet belőle lelki épülést és gyümölcsöző tapasztalatot. ... Ez azonban csakis akkor lehetséges, hogyha megfelelő tanítást nyerve, mindazt meg tudjuk érteni, amit az Úr a mi lelki okulásunkra rendelt. ... Csak ott van okulás, ahol van tanítás. Amennyiben kellő módon kívánjuk megtartani a mi Urunk szent rendelkezéseit, melyeket az Anyaszentegyház kebelén gyakorlunk, a legfontosabb tudnunk azt, hogy azokban mi foglaltatik, hogy mit jelentenek, és minő célra törekszenek, miáltal a gyakorlat hasznos és üdvözítő, következésképp a rendelkezések szerint való lesz.”¹³ Ez a kontroll különösen fontos Kálvin számára azért, hogy a sákramentumnak vélt cselekményekről kiderüljön a hamis voltuk, s az, hogy azok nem léphetnek Isten helyére. „A középkorban a szenttel való találkozás 'dolog élménnyé' vált, a dolgok hatalmával való találkozássá. A reformációban viszont a személyes megszólítottóság lesz döntővé, ezért a dolgok hatalma megcsorbul, elvesztik szakrális jellegüket.”¹⁴

4. *Az istentiszteleti történet megértésének kulcsa az anyanyelvűség, vagyis Kálvinnál magától értetődő a nemzeti nyelven folyó istentisztelet. Az ún. biblia pauperum helyett*¹⁵ az anyanyelvű igehirdetés válhat a bibliaismeret forrásává. Kálvin több helyen az 1Kor 14,16-ra hivatkozva fejtette ki, hogy a megértett Igére jöhet a népnyelvű válasz a közös imádságban és a gyülekezet közös éneklésében: „mindenütt a nép köznyelvén kell elmondani a nyilvános könyörgéseket, hogy azokat az egész gyülekezet közönségesen megérthesse, mert hiszen az egész gyülekezet épülését kell szolgálniuk, erre pedig meg nem értett hangokból egyáltalán semmi haszon sem származik.”¹⁶ „Mivel az Isten dicsőségének a testünk minden tagjában is ki kell valahogy tündökölnie, illő, hogy elsősorban éppen a nyelvünk foglalatossádjék és buzgólkodjék ebben a szolgálatban, akár ének, akár beszéd által, hiszen a nyelvünk különösképpen arra teremtett, hogy az Isten dicséretét szólja és hirdesse.”¹⁷

„Az imádságok csakis a nép által ismert és használt nyelven mondhatók, és ahogy az Apostol mondja, a gyülekezet nem mondhat Áment az imára, mely idegen nyelven hangzott el. Minekutána pedig azt mindenki nevében mondjuk, mindenki résztvevője az imádságnak. Ennek megfelelően nagy méltánytalanság-

13 Kálvin János 1543-ban megjelent *Genfi Zsoltárkönyvének előszava*. In: Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. MRE Zsinata. Budapest 2003. 6.

14 Békési Andor: *Mi kálvinisták...* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. 1990. 92.

15 Kálvin: *Institutio* (1559) I.11.5-7.

16 Kálvin: *Institutio* (1536) III. fejezet Az imádságról. Fordította: Victor János 107-108. Ugyanez a gondolat található az 1559-es *Institutio*-ban is: III.20.33.

17 Kálvin János: *Institutio* (1536) III. fejezet. Az imádságról. Fordította: Victor János 107.

nak mondhatjuk azt, hogy templomainkba a latin nyelvet vezették be, holott azt jobbára nem értik az emberek.”¹⁸

5. *A liturgia struktúrájának három pillérét nevezi meg Kálvin:* „Alapjában véve a mi vallásos összejöveteleinken három ilyen dolog megtartását rendelte Urunk, s ez a három: az *Ő igéjének hirdetése, a nyilvános és ünnepélyes imádság, meg az Ő sákramentumainak kiszolgáltatása.*”¹⁹ Ezt erősíti meg az Institutio (1559) IV.17.44-ben is. Ezek a pillérek hordozták már az őskeresztény gyülekezet istentiszteleti életét is, ahogyan arról az ApCsel 2,42-ben olvashatunk. Ennek a fenti három elemnek a sorrendje csupán retorikai szintaxis, mert az istentiszteleten mindhárom elem gyakorlásában az *együtt gondolkodás, az együttes élmény és a közös cselekvés a meghatározó.* Kálvin pedagógiai tudatossággal állította ennek szolgálatába a közös imádságot, a gyülekezet szoltárénekét és a Krisztustól rendelt két sákramentum (keresztség és úrvacsora) ünneplését.

6. *Kálvin a mise áldozat-karakterével szemben az istentisztelet igehirdetési-karakterét engedte érvényesülni, hogy helyre álljon a hallható és a látható ige (igehirdetés és úrvacsora) egyensúlya.* Ezért a prédikációt állandó istentiszteleti elemmé tette. Kálvin többször hangsúlyozta, hogy az igehirdetés és az úrvacsora egyformán fontos.²⁰ Korának római katolikus gyakorlatával szemben, amely

18 Kálvin János 1543-ban megjelent *Genfi Zsoltárkönyvének előszava*. In: Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. MRE Zsinata. Budapest 2003. 6.

19 Kálvin János 1543-ban megjelent *Genfi Zsoltárkönyvének előszava*. In: Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. MRE Zsinata. Budapest 2003. 6.

20 „Isten igéje az az ismertető jegy, mely megkülönbözteti annak igaz tiszteletét, hibás és bűnös imádsásától, könnyen levonhatjuk ebből azt a következtetést, hogy Isten tiszteletének manapság általánosan divatos formája teljesen meg van romolva. Mert nem is fordítanak figyelmet arra, amit Isten parancsolt, vagy helyesel, hogy Neki, amint illenék engedelmeskedjenek, hanem szabadságot vesznek arra, hogy istentiszteleti formákat eszeljenek ki, s ezt szeretnék engedelem gyanánt Istenre erőszakolni. ... Isten visszaveti, elítéli és kárhoztatja nevének minden hazug tiszteletét. Igéje fékét ránk veti, hogy megtartsion bennünket egyszerű engedelmisségben. Mert hogyha széttörve igánkat, a mi eszünk ábrándképei után megyünk, s emberi vakmerőséggel kieszelt tiszteletet mutatunk be neki, bár előttünk tetszetős a dolog, az Ő színe előtt haszontalan beszéd, sőt utálatos fertő. ... Isten az engedelmisséget többre becsüli, mint minden áldozatot, már magában ez elégséges, hogy minden tiszteletet visszavessen, ami nem alapszik valamely parancsolatán.” Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Czeglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 20-21. – Helyesen állapítja meg Fejes Sándor: „Tévedésben vannak, akik azt állítják, hogy Kálvin tanításában és gyakorlatában az Ige mellett az úrvacsora nem jelent ’külön ajándékot’ (Abendmahlsgabe). Egész genfi pásztori tevékenysége arra irányult, hogy megértesse az úrvacsora jelentőségét, és ne ’csak prédikáció’ legyen, mint ahogyan odaérkezésekor szokásban volt. Ma már nem lehet kétséges előttünk, hogy erre mindent latba vetve, azért törekedett, mert felismerte az úrvacsora közösségteremtő erejét és a közösségben a hívők megszentelődését segítő szerepét.” Fejes Sándor: *Kálvin a megszentelődésről*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. 1985. 141.

szerint évente egyszer kellett élni az eucharisziával, Kálvin szorgalmazta az úrvacsora gyakori vételét.

Kálvin sákramentum-értelmezése döntően meghatározza istentisztelet-felfogását is. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy az úrvacsora lényegéről szóló tanítás mind a liturgiában, mind a tanítási alkalmakon világosan és tisztán hangozzék.²¹ „Kálvinnál az egész istentiszteletnek, melynek nála szerves része az úrvacsora, egyfajta 'mennyei jellege' van.”²² Istennek hatalmában áll – írja Kálvin –, hogy „valami módon felemeljen bennünket az Ő mennyei dicsőségébe, mely megmérhetlenségével mindeneket betölt, magasságával pedig az egeket is felülmúlja”.²³ „Az Úr az Ő Lelke által árasztja ránk a Vele testben és lélekben való egygyéléltel áldását. Az összekapcsoló kötelék tehát a Krisztus Lelke, aki egyesít bennünket Vele, és mint csatornán Rajta keresztül érkezik hozzánk minden, ami Krisztus és ami az Övé.”²⁴

7. Az imádkozó Kálvin alakját úgy őrzik a tőle fennmaradt könyörgések, mint aki Krisztus közbenjáró tisztét komolyan vevő, a kötött és szabad imádságok együttes erejét megtapasztaló, minden hamis rajongástól mentes istentiszteleti imádságot gyakorló liturgus volt.²⁵ Kálvin sokat tett az imádságért elvi megállapításaival is, de istentiszteleti gyakorlatában is példát adott arra, hogy az Istennel való párbeszéd milyen változatosan történhet a gyülekezetben. „Az imádkozásban három dolgot javítottunk. Mert a szentek közbenjárását megcáfolva az emberek közbenjárását megcáfolva az emberek Krisztushoz visszavezettük, hogy egyrészt az ő nevében tanuljanak imádkozni az Atyához, másrészt tanulják meg, hogy mint közbenjáróra, rá kell támaszkodniok, s megtanítottuk őket egyrészt tiszta s erős hittel, másrészt értelemmel is imádkozni. Azelőtt bizony zavaros kéréseket mormogtak ismeretlen nyelven.”²⁶ A vasárnapi istentiszteletek genfi imarendjét *Az egyházi könyörgések alakja* (1542)²⁷ című iratában határozta meg. Egyaránt alkalmazta a kötött és a szabad imádságot.

21 Kálvin János: *Rövid értekezés az úrvacsoráról* (1541) In: Kálvin János Kisebb Művei a rendszeres theologia köréből. Református Egyházi Könyvtár IX. Pápa. 1912. 139-169.

22 Békési Andor: *Kálvin a sákramentumokról*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. 1987. 140.

23 Kálvin: *Institutio* (1559) IV.1.5.

24 Kálvin: *Institutio* (1559) IV.17.12.

25 E témához ld. F. L. Battles: *The Piety of John Calvin*. Grand Rapids. 1978.; Hans Scholl: *Der Dienst des Gebetes nach Johannes Calvin*. Zwingli Verlag Zürich. 1968.; Bolyki János: *Az imádkozó Kálvin*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1985.

26 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Czeglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 51. A három javítás részletes kifejtése is megtörténik az 51-58. oldalakon.

27 Magyarul megjelent: *Kálvin János Kisebb Művei a rendszeres theologia köréből*. Református Egyházi Könyvtár IX. Pápa. 1912. 71-82. Egyéb Kálvin-imádságok találhatóak még: *Válogatás Kálvin János műveiből*. Szerkesztette: Bolyki János. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. 1980.

8. „Vannak olyan imádságok, amelyeket csak egyszerű előszóval mondunk, másokat meg éneklünk”²⁸ – vallja Kálvin, s kiemelten foglalkozik a nyilvános imádság keretében a gyülekezeti énekléssel. Az 1537. évi Cikkelyek (*Articles...*) második szakaszában a zsoltáreneklés jelentőségéről adta elő gondolatait: „A zsoltárok arra készítetnek, hogy szívünket Istenhez emeljük, és arra buzdítanak, hogy magasztaló szavakkal hívjuk segítségül és dicsőítsük szent nevét.”²⁹ Ebből a felismerésből született meg Kálvin szerkesztésében 1539-ben Strasbourgban az *Aulcuns Psaumes et Cantiques mis en chant* című első énekeskönyv. Ezt követően egyre bővülő formában, több fázisban (1542, 1543, 1551) készült el az 1562-ben kiadott, mind a 150 zsoltárt tartalmazó zsoltárfordítás Clément Marot és Theodor Beza szövegeivel, Loys Bourgeois és „Péter mester” dallamaival.³⁰

Kálvin a genfi zsoltárok istentiszteleti bevezetésével szintén az istentisztelet doxologikus struktúráját erősítette meg. A zsoltárokkal tovább bővült a bibliai szövegek istentiszteleti jelenléte. Az énekszövegek elsődleges alapjai Kálvin számára a Szentírás énekei és hitvallási szakaszai voltak, amelyek nem egyszerűen a prédikációra adott válaszokként jelentek meg, hanem bennük Isten Igéje szólalt meg, hogy igazolja, erősítse, tágítsa és elmélyítse az Isten üzenetét, ahogyan Kálvin mondja: „sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, amelyekre maga a Szentlélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat maga Isten adja szánkba, mintha csak ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva.”³¹

A zsoltáreneklés gyülekezeti megtanításába és vezetésébe Kálvin bevonta a genfi katedrális énekiskoláját. Időről időre kiválóan felkészült muzikusok tanították az énekeseket és vezették a Szent Péter templom kórusát. Közülük kiemelkedik Loys Bourgeois (született 1510-1515 között – meghalt 1560 után).³²

28 Kálvin János 1543-ban megjelent *Genfi Zsoltárkönyvének előszava*. In: *Psalterium Ungaricum*. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. MRE Zsinata. Budapest 2003. 7.

29 Idézi Pierre Pidoux: *Vom Ursprung der Genfer Psalmweisen*. Gotthelf Verlag Zürich. Separatdruck aus der Zeitschrift „Musik und Gottesdienst” Nr. 2/1984. 2.

30 Pierre Pidoux: *Vom Ursprung der Genfer Psalmweisen*. Gotthelf Verlag Zürich. Separatdruck aus der Zeitschrift „Musik und Gottesdienst” Nr. 2/1984. 5-19. Ld. még: Fekete Csaba: *Chanson és zsoltár*. In: „...eleitől fogva...” Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről. Kiadja a Református Egyházzenei Munkaközössége (ReZeM 024) Budapest 1993. 82.

31 Kálvin János 1543-ban megjelent *Genfi Zsoltárkönyvének előszava*. In: *Psalterium Ungaricum*. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. MRE Zsinata. Budapest 2003. 9.

32 Loys Bourgeois 1545 elejétől a St. Pierre templomban, 1545 decemberétől pedig a St. Gervais templomban is ellátta az egyházzenei feladatokat. Nevéhez jelentős számú genfi zsoltárdallam

Genfben folytatott pedagógiai munkásságának értékes gyümölcse *A muzsika igaz útja* (1550)³³ című traktátusa, amelyben gyermekek és felnőttek számára érthetően és egyszerűen magyarázza el a kottaolvasás alapjait, hogy a zsoltártánítást ezzel is segítse. A genfi gyülekezet zenei nevelését az énekiskola kórusa vette a vállára. A családi áhítatokon is hasonló feladatot töltöttek be a zsoltárokat tudó gyermekek.

A genfi zsoltárdallamok népszerűségét és gyors terjedését leginkább a neves kortárs zeneszerzők nagyszámú feldolgozása bizonyítja (pl.: Orlando di Lasso, Claudin le Jeune, J. P. Sweelinck, Claude Goudimel, Pascal L'Estocart), amelyeket használtak az akkori házi muzsikálásban.

A kálvini istentisztelet sajátos eleme, egész lelkiségét meghatározó, új hangszíne lett a genfi zsoltárok bevezetése. Azóta a református kegyesség és istentisztelet nem képzelhető el a zsoltárok éneklése nélkül.

*

Kálvin törekvése tehát az volt, hogy a gyülekezet értse, mi történik az istentiszteleten és ugyanakkor maga is aktív részese legyen a liturgiának. Ennek viszont csak úgy van értelme, ha maguk az istentiszteleti elemek kötődnek a bibliai kijelentéshez, mert így válik Isten igéje ható tényezővé. Ezért középpontba került a nemzeti nyelvű igehirdetés és a sákramentum istentiszteleti aktusa, s ennek a szolgálatában állt az egész gyülekezet a papjával együtt. A mi magyar helyzetünkben ez azt jelentette, hogy egyszerűbbé, azaz biblikusan érthetővé és átélhetővé vált az istentisztelet, és egyúttal szolgálta a magyar nyelv művelését is.

elkészítése kötődik. A tanítás mellett Bourgeois komponált négyszólamú zsoltár-feldolgozásokat is, amelyek nyomtatásban is megjelentek.

33 Loys Bourgeois: *A muzsika igaz útja. (Le droict chemin de musique)* Fordította: Jeney Zoltán. Budapest. 2003. A traktátus jelentőségét, történetét Ferenczi Ilona tanulmánya mutatja be. Symon du Rosier tízoros beköszöntő verse is figyelemre méltó: „Ó, Olvasó, művészete zenénknek / Rég szunnyadott, elfedte oktalanság, / De hála most az Úrnak, ím feléled, / S e könyv lehet reája szép bizonyosság. / Feltárja, hogy zenénk miféle okság / Vezérli, s így örvend a tiszta ész, / Mert úgy tanít e tiszta érvelés, / Hogy oktatás s hagyomány egybeolvad. / Kísérje bár sok vád és megvetés, / Olvasd, s zenénkre új fény árad!” (Fordította: Jeney Zoltán 2001.)

Nagy Gábor

Új életszemlélet – kálvini hatások

Elvi alapvetés – a biblicitás

A kálvini teológia új programot hirdetett a mindennapi élet számára. Szándéka szerint az volt benne az új, hogy az egész keresztyén életet istentiszteletté alakítsa át. Az ünnepi istentisztelet és a „hétköznapi istentisztelet” ugyanolyan hangsúlyt kapott. Kálvin gyakran használta és úgyszólván jelmondatává is vált a *Soli Deo Gloria* kifejezés: *egyedül Istené a dicsőség!* Ennek alapján vallotta: miként a világban minden azért van, hogy Isten dicsőségét szemmel láthatóvá és kézzelfoghatóvá tegye, a keresztyén embernek is az a hivatása, hogy egész életével Isten dicsőségét szolgálja. Eme újonnan meghirdetett program alapját a *Sola Scriptura* elvének megfelelően a Biblia képezte. Kálvin, mint az „Ige teológusa” vallotta, hogy a keresztyén hit egyedüli zsinórmértéke a Szentírás. Ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy az ember megismerje, szorgalmasan tanulmányozza az Írást, mert abban megtalálható minden lényeges információ, amely elengedhetetlenül szükséges a keresztyén életben való járáshoz. A Biblia megismerteti az emberrel, hogy hit által mit lehet elfogadnia jónak és helyesnek, s ebből következően hogyan kell cselekednie. Kálvinnál a Szentírás egyedüli, azaz abszolút tekintéllyel bír. Ebből kifolyólag a keresztyén embernek egész életét, minden gondolatát és cselekedetét az Ige hatálya alá kell helyezni. Ezért vált olyan fontossá kálvini talajon a Szentírás állandó tanulmányozása és értése. Erdemes itt felidézni a bibliás hitű református Bethlen Gábor (1580-1629) alakját, akinek nevéhez Erdély felvirágoztatása és aranykora fűződik. Ő a kor emlékezte szerint huszonháromszor olvasta el a Bibliát, sőt mindennap olvasta azt. De így volt ez I. Rákóczy György (1593-1648) erdélyi fejedelem esetében is, aki buzgó református keresztyénként harminckétszer olvasta végig a Bibliát élete során.¹ Ők Isten útmutatását keresték, mert nem uralkodni akartak a népük felett, hanem vezetni akarták azt.

Kálvin meggyőződéssel vallotta, hogy Isten kijelentését a Szentlélek ereje világosítja meg, illetve teszi azt érthetővé az értelmünk számára. Ennek az eredménye lesz az, hogy az ember elméje megújul, akarata pedig átformálódik. A kálvini felfogás szerint az ember az üdvössége felől a Szentírásból győződhet meg, mert az Igéből megismert Krisztusban mint „tükörben közvetlenül szem-

¹ Szabó Aladár: *A magyar protestantizmus története*. Magyar Protestáns Almanach, Gödöllő, 1933, 113.

lélhetjük elválasztásunkat és üdvösségünket”.² Kálvin az új élet kapcsán kihangsúlyozza, hogy a megváltozott életekben látszódnia is kell a „megszentelő Lélek” munkájának, azaz felhívja a figyelmet a hit folytatására *a személyes életszentségben*. A kálvini hangsúly itt azon van, hogy az életszentség magától értetődő gyakorlati következménye a hitnek, s ez a szemlélet meghatározza az egész emberi életet. Amikor Isten ingyen kegyelemből, a Jézus Krisztus érdeméért hit által megigazít, akkor le is foglal a maga számára, hogy „életünk Krisztust, a mi örökbefogadtatásunk kötelékét tükrözze vissza”.³ Ez azt jelenti, hogy az, ami hitben már a mienk, annak megszentelődő életünkben is látszania kell. Másképpen kifejezve: a keresztyén embernek vállalnia kell a bibliai értékszemponatok bátor képviselését és példaadó megélését saját élethelyzetében, a mindennapokban. Ezt nevezték a kálvinisták az „élet istentiszteletének”. Ez az új életfelfogás nagyon sok pozitív gyümölcsöt eredményezett. A kálvinista ember hatalmas erővel kapcsolódott be a gyakorlati élet kérdéseinek megoldásába, mint pl. szorgos munkavégzés, áldozatvállalás, iskolák alapítása, presbitériumok létrehozása, gyülekezeti tagok támogatása, az igazság szeretete, a nemzeti függetlenségi harcokban való szerepvállalás, vagy éppen a tisztességes mértékű kamatszedés. A kálvini teológia ilyenformán az önző étellel szemben az „életszentség” alternatíváját kínálja. Ezt a szemléletet nagyon sokan magukévá tették. A valódi életszentséget tehát akkor élhetjük meg, ha elsősorban nem a magunk érdekeit, hanem mások szolgálatát tekintjük kiemelt feladatunknak.

Az új életfelfogás gyümölcsei

Szorgos munkavégzés

A kálvini etika kilépett a vallásos keretektől, és a köznapi életben is meghatározóvá vált. Kálvin fontosnak tartotta, hogy a keresztyén ember az élet minden területén engedelmességet tanúsítson Isten akaratával szemben, így a munkavégzés terén is. Korának felfogásához képest a munka megítélésében a reformátor meglehetősen radikálisnak tűnik. Erősen megbélyegezte a semmittevést, amit értéktelen és kárhozatos dolognak tartott, mert nem Isten dicsőségét szolgálja, és ennek kontrasztjaként felhívta a figyelmet a munka fontosságára. A munka – mint az életszentség eszköze és útja – a kálvini felfogás szerint a hitnek és megélésének egy konkrét formája.⁴ Ebből következőleg hivatásunkban is Istent kell szolgálnunk. Kálvin a hivatás (*vocatio*) fogalmát nemcsak az egyházi szolgálatra, hanem a világi munkavégzésre is kiterjesztette, mert az is Isten dicsőségét

2 V.ö. Kálvin János: *A Keresztyén Vallás Rendszere*, Református Főiskolai Nyomda, Pápa, 1909-10. III. 24.5. Továbbiakban: Institutio.

3 Institutio III. 6.3.

4 Vö. Fazakas Sándor: *Kálvin szociáletikája*. in: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 117.

szolgálja,⁵ de emellett azt is kutatta, hogy teológiailag mi a munka lényege és értelme. Kálvin végül arra a megállapításra jutott, hogy a munka az isteni parancsban gyökerezik. Isten az embert munkára rendelte, mert Ő maga is szüntelen munkálkodik. A munka tehát Isten és az élet tiszteletének egy sajátos megnyilvánulási formája!

Kálvin ugyanakkor azt vallotta, hogy csak úgy lehetünk Istennek tetsző emberek, ha hivatásunkat, munkánkat akarata szerint végezzük. Ha becsülettel, szorgosan, tisztességgel tesszük dolgainkat, akkor Isten örömét leli bennünk, mert Ő is minden „energiáját” az általa teremtett világra fordítja. Eberhard Busch – Kálvin életének és teológiájának egyik legjelentősebb mai kutatója – itt egy szélsőségre hívja fel a figyelmet: ha valaki munkamániásan dolgozik, s közben elfelejt imádkozni, az rossz úton halad.⁶ A középkori bencésektől átvett, de a reformáció által is használt jelmondat azonban ebben is józan utat mutat: *Ora et labora – Imádkozzál és dolgozzál*. A keresztyén embernek nem fordítva, vagy egyiket kiiktatva kell betöltenie küldetését, hanem a sorrendet megtartva, mindkettőhöz ragaszkodva. A Debreceni Református Kollégium homlokzatát is az *Orando et laborando* szavak díszítik, s ennek szellemében nevelődött fel generációk egész sora hazánk egyik legősibb és legjelentősebb iskolájában: *imádkozva és dolgozva!* A bencések gondolata így vált a Kollégium jelmondatává. De a kálvinista debreceni polgár is mindig arra volt a legbüszkébb, hogy a Szentírás, és annak tanításait a mindennapi életben alkalmazta, amint arra Gaál Botond is rámutat: „Ortodox módon ragaszkodott a hitéhez és puritán életszentséggel dolgozott családjáért és nemzetéért.”⁷ Móricz Zsigmond szeme előtt is mintha ott lebegett volna a Debreceni Kollégium jelmondata, mert ő is úgy látta: a történelem zivataraiiban a magyarság annak köszönhette fennmaradását, hogy a legnagyobb sorscsapásokat követően vagy akár azok közepette is mindig kész volt a munkára.⁸

Áldozatvállalás hálaadásból

Kálvin nagy súlyt helyezett az önmegtágadásra, vagyis hogy az ember ne önmagáért éljen, hanem minden idejét és fáradozását Istennek és felebarátainak szentelje. Élete jelmondata is megerősíti ezt: „*Cor meum velut mactatum Deo in sacrificium offero!*”, azaz „*Szívemet mintegy megöldökölve égő áldozatul Istennek ajánlom!*” Ez az, amit a *Heidelbergi Káté* 32. felelete így mond: „Azért

5 Kovács György: *Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme”*. in: Czagány L. – Garay L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 2004, 109.

6 Eberhard Busch: *Reformiert. Profil einer Konfession*, TVZ, Zürich, 2007, 121.

7 Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. In: Kálvin ébresztése. Szegedi Kis István lapítvány, Szeged, 2009. 13.

8 Gróh Gáspár: *Az építés politikája. Móricz Zsigmond és a történelem*. (Letöltés dátuma: 2009. július 3.) <http://www.epa.oszk.hu/01300/01343/00033/nemzet.html>

vagyok Krisztusé (azért vagyok keresztyén), hogy magamat neki élő *hálaáldozatul* adjam...”. Ezt tanították az egész országban már az 1560-as évektől. Azon van itt a hangsúly, hogy a keresztyén ember a maga biblikus szemlélete kapcsán nem a törvény szigorú előírásai alapján cselekszik jót, hanem szabadon a krisztusi szeretet-parancsolat alapján, mégpedig *hálából*. Kálvin is azt hangsúlyozta, hogy ennél kevesebbet az ember nem adhat feleletül Krisztus egyetlen és tökéletes áldozatára. A keresztyénség ugyanis gyakorlatilag egyet jelent a hálából történő áldozatvállalással. Másképpen kifejezve, az igazi keresztyén magatartás az áldozatvállalás cselekményében realizálódik.⁹ Tegyük hozzá: hálaadásból! Az ilyen áldozatvállalás szép példája a svájci Vöröskereszt létrejötté is. Henry Dunant genfi kálvinista polgár ugyanebben a szellemben nevelkedett. Kiderül ez szépen megfogalmazott biblikusan hitvalló megnyilatkozásaiából. Az 1859-ben lezajlott szörnyű Solferino-i ütközet után látva a negyvenezer halottat és sebesültet, az irgalmas samaritánus története jutott eszébe (Lk 10,25-37) és visszagon-
dolt a genfi neveltetésére: „Jesus selbst begegnet uns in jeden Leidenen!” *Maga Jézus találkozik velünk minden szenvedőben* – gondolta végig az eseményt.¹⁰ Ekkor született meg benne a döntés egy olyan segélyszervezet létrehozására, amely vallásra, nemzetiségre tekintet nélkül, irgalomból segítséget nyújt a bajban lévő embernek. Ebből a hitbeli döntésből született az egész világot átfogó Vöröskereszt mozgalom, amely egyben előfutára lett a későbbi ökumenikus mozgalomnak is. Egyszer XIII. Leo pápa, valamint érsek és püspök társai úgy jellemezték ezt, hogy a „kérelhetetlen kőszívű genfi kálvinisták” jótéteménye volt ez, s ehhez a mondathoz az életrajzírója odatette folytatásként Dunant hitvallását: „Nem vagyok sem protestáns, sem katolikus, még csak egyetlen hitvallás követője sem, hanem egyedüli akaratom az, hogy egy Jézus-követő keresztyén ember legyek.”¹¹ Ebben a történetben lehet szemlélni jól a kálvini magatartás lényegét.

A keresztyén létforma néha viszont másfajta áldozatvállalást is megkíván. A keresztyéneknek hitükért szinte minden korban komoly üldöztetéseket kellett elszenvedniük, nemritkán vértanúságot is. Példaként állhatnak előttünk a cseh husziták, vagy akár a francia hugenották, akik ezrével haltak meg hitükért a gályákon. Kálvin maga is sok terhet, megaláztatást, vádaskodást szenvedett el életében, de mint keresztyén ember nem csak elviselte, hanem azért „fölemelt fővel”¹² tudta hordozni a szenvedést. Sajnos, a mi hazánk sem volt kivétel ez alól, különösen is a 17. századi ellenreformációs időkben. 1675-ben a magyar kálvinista és lutheránus lelkészek, tanítók közül mintegy negyvenegyet gályarabságra

9 V.ö. Juhász Tamás: Az „üldözött kisebbség” hitvallása: az *Institutio*. in: *Confessio* 2005/4.

10 Felix Christ: *Henry Dunant. Leben und Glauben des Rotkreuzgründers*. Friedrich Wittig Verlag, Hamburg, 1979. 14. (Gaál Botond fordítása)

11 Felix Christ: *Henry Dunant. Leben und Glauben des Rotkreuzgründers*. Friedrich Wittig Verlag, Hamburg, 1979. 47. (Gaál Botond fordítása)

12 V.ö. *Heidelbergi Káté* 52. fejelete

ítéltek, mert megtagadták a római katolikus egyházba való visszatérésüket. Csak huszonhatan éltek túl, akiket Michiel de Ruyter holland tengernagy szabadított ki a Nápolyi öbölben. Ennek a szilárd hitnek, hajlíthatatlan elvhűségnek a példaképeivé váltak ők népünk történetében. Emléküket éppen Debrecenben őrzi a Gályarabok oszlopa. Az emlékművön olvasható negyvenegy hitvalló közül tizenhatan a Debreceni Kollégium diákjai voltak.¹³

Iskolák alapítása, támogatása

A kálvinista szellemiséghez különösen is hozzátartozik a közéletben való aktív részvétel. Már a hazai reformáció legkorábbi időszakában is meglátszott ez, amikor a nyugati egyetemekről hazajött diákok a kilátástalan politikai helyzet ellenére hozzáálltak az ország újjászervezéséhez. Ehhez az egyházon keresztül nyílt lehetőségük, méghozzá oly módon, hogy először anyaiskolákat, azaz *kollégiumokat* alapítottak, melyek révén alsóbb iskolák százait hozták létre az ország egész területén. A Debreceni Kollégium 1538 óta 584 iskolát alapított, de hasonlóan tették ezt a pápai és sárospataki kollégiumok, sőt az Erdélyben létrehozott nagyobb iskolacentrumok is. Az iskolaalapítás élharcosai magyar földön lényegében a kálvinisták voltak, s csak majd később indult meg a katolikus és evangélikus iskolák létrehívása, amelyek más úton-módon fejlődtek. Ami a debreceni iskola helyzetét illeti, szinte különbözik a többitől. Ezt nem jóltevő kálvinista fejedelmek vagy nagyurak adományaira építve hívták életre, hanem a debreceni köznép, a város kálvinista polgárai alapították és tartották fenn. Erre az iskolára a debreceniek büszkék is voltak. A vagyonuk jelentős részét az iskolára, a Kollégiumra áldozták, mert tudták, vallották, hogy a jövő letéteményeseit nevelik a nemzet számára. Tisztában voltak azzal, hogy egy iskolát eltartani nagyon nagy áldozat, s ezért volt az, hogy néhány író vagy költő, például Kazinczy, Csokonai, Petőfi lesújtó véleménye nem esett jól a debrecenieknek.¹⁴ Immár a történelemben visszafelé nézve sem könnyű ezt a helyzetet megítélni, mert egy ilyen iskola léte éppen olyan fontos a nemzet kultúrája szempontjából, mint a zseniális képességekkel megáldott tehetségek újat hozó felvillanásai. A debreceniek azonban tették a maguk dolgát, mindenek ellenére alapítottak itt nyomdát, küldték a tehetséges diákokat külföldre, hívták haza őket professzornak, hozattak könyveket és természettudományi kísérletező eszközöket. A nyomdájuk termékeit ők maguk is olvasták. Mindez pedig úgy volt lehetséges, hogy a puritán bibliás szemléletet átvették és éltek a maguk takarékos, de áldozatra mindig kész életü-

13 V.ö. Gaál Botond: „Légyen azért dicséretes emlékezete Ruyter Mihálynak a magyarok előtt!” Gályarab hithőseinkről. Nagytemplomi Gyülekezeti Élet, XII. évf. 2001/1. 5-8. Hogy minként alakult a 16 gályarab sorsa, a részletek leírása is itt található.

14 V.ö. Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. In: Kálvin ébresztése. Szegedi Kis István Alapítvány, Szeged, 2009. 13.

ket.¹⁵ Így vált Debrecen, éppen a Kollégiuma révén Magyarország egyik legnagyobb szellemi központjává a 16. századtól egészen a reformkorig.

Az igazság szeretete

Kálvin szerint aki Krisztusban megtalálja az igazságot¹⁶, az többé már nem szemlélheti nyugodt lelkiismerettel, tétlenül a világ igazságtalanságait. Kálvin nemcsak éles kritikát fogalmazott meg a gazdasági és politikai visszaélésekkel szemben, hanem harcolt is ellenük a politika, a városi önkormányzat, a szegénygondozás, a menekültügy területén. Az igazság kérdésében (is) Kálvin számára a gyakorlati mértéket, értéket és normát Jézus Krisztus élete és példája jelentette. Szilárd meggyőződéssel hirdette, hogy a köznapi életgyakorlatban is a krisztusi igazságnak kell érvényesülnie. Teológiailag nézve ez azt jelenti, hogy a megigazulás célja a megszentelődés, ami később a puritánoknál az életszentség gyakorlata lett, azaz tetteinket megalkuvás nélkül az abszolút igazsághoz, Jézus Krisztushoz kell igazítanunk.

Clifton Kirkpatrick, a Református Világszövetség (RVSZ) elnöke Kálvin születésének 500. évfordulója és a Francia Református Egyház 450 évvel ezelőtti megalakítása alkalmából írt köszöntő levelében rámutatott arra, hogy Kálvin számára az egyik legfontosabb feladat az igazságosság melletti szövetség létrehozása volt. Genfben nemcsak az egyházat akarta új szervezeti alapon felépíteni a nagy reformátor, hanem közkórházat is hozott létre, amellyel a szociális biztonságot szolgálta. Gondoskodott a menekültek befogadásáról is. Általában szólva, a kálvini talajon gondolkodó teológusok, sőt polgárok, tudósok, közemberek, vezetők hozzányúltak szociáletikai kérdésekhez is. A genfi példa kapcsán egy hazai esetet érdemes említeni. Amikor Európa nyugati részén már a polgárosodás kezdődött, nálunk a feudalizmus megmerevedése következett be. Ebben a társadalmi-politikai helyzetben valóságos forradalmi megnyilvánulásnak számított Martonfalvi Tóth György debreceni professzor tanítása a jobbágyrendszer teljes elítéléséről. Nem nehéz észrevenni a biblikus indíttatást: „Kérded, szabad-e valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad, 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természettől fogva.”¹⁷ A harmadik pontban található gondolat majd megjelenik több mint száz évvel később az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban: „Mert minden ember egyenlőnek teremtett!”

15 V.ö. Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. In: Kálvin ébresztése. Szegedi Kis István lapítvány, Szeged, 2009. 13.

16 Itt elsősorban az isteni igazságosság kérdésére gondolunk, amint azt Gaál Botond már kifejtette a tanok reformálásáról írt fenti tanulmányában.

17 HBmL IV. A. 111/a. 25. köt. 822. Idézi Makkai László a Debreceni Református Kollégium története című könyvben, MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1988. 55.

Amikor itt a társadalmi igazságosság kérésére figyelünk, ott van mögötte egy érdekes helyzet, amelyet mindenképpen érdemes megemlítenünk. Egy professzor ebben a szellemben tanította a debreceni fiatalok ezreit, s ezek a fiatalok pedig ezt a szemléletet vitték magukkal a partikulákba, így nem nehéz észrevenni, miért éppen a nagy kálvinista kollégiumok váltak tűzfészkeivé a magyar szabadságküzdelmeknek. Itt érhető tetten az a kálvini szándék, hogy a teljes életet szükséges reformálni, azaz a magatartást, az emberekhez való viszonyt, a munka becsületét, a nép-nemzetben való gondolkodást kell pozitív értelemben formálni. Ezzel egy népnak az élethez való bátorságát lehet visszaadni.

A társadalmi igazságosság egyik kérdéséhez térünk vissza, a kamathoz. Kálvin korában a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint tilos volt a kamatszédés. A kamatszédés tilalmát még a 787. évi II. niceai zsinat mondta ki. A kamattilalmat az egyház két indokkal támasztotta alá: egyrészt a Biblia tanításaira hivatkozott,¹⁸ másrészt a keresztyén teológusokra, akik Arisztotelész nyomán tagadták a pénz produktivitását. Ami a bibliai tanítást illeti, az ószövetségi korban tilos volt az uzsora (Ex 22,25; Lev 25,35-38; Deut 23, 19-20; Zsolt 15,5 és Ez 18,8). Ezzel kapcsolatban Kálvin először is azt mondja, hogy ezek a bibliai részek csak a szegényekkel és a rászorulókkal kapcsolatban említik az uzsorát. A hivatkozott bibliai versek nem beszélnek arról, hogy nem szabad kölcsönadni pénzt a gazdagoknak vagy azoknak, akik a kereskedelemben akarnak élni a pénzzel. Ezért senki sem ítélné el azt, amit maga a Szentírás sem tesz. Az újszövetségi korban már szó van kölcsönről, amint azt Lk 6,35-ben olvassuk: „Ti azonban szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót, és adjatok kölcsönt, semmit sem várva érte”. Kálvin ragaszkodik ahhoz, hogy ez a bibliai vers nem kimondottan az uzsoráról szóló tanítás, mert a szegények iránti kötelességeinkről beszél.

Kálvin a *De usuris*¹⁹ címen ismert írásában, mely válasz egy levélre, feloldotta a kamattilalmat és meghirdette a kamatszédés szabadságát a méltányosság és a szeretet törvényének figyelembevételével.²⁰ Nem minden kamatot tartott elítélendőnek, ugyanis véleménye szerint többféle kölcsön létezik. Elítélte viszont a szegényeknek nyújtott kölcsön utáni kamatot. A kamatszédés alóli kivétel egyik esetének azt tartotta, hogy „... ne vegyenek kamatot a szegénytől, és

18 Max Weber úgy tartja, hogy az egyház kamatellenességének valódi alapja nem magyarázható csupán bibliai versekkel. Szerinte „elvi harcról van szó, amely a gazdaság etikai, illetve ökonomiai szempontú racionalizálása között zajlik”, és ebben a vitában az egyház természetesen az etikai oldalt képviseli. Max Weber: *Gazdaság és Társadalom 1-2.*, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 279-280.

19 A levél címzettje pontosan nem ismert, de a legtöbb kutató véleménye szerint egy Sachinus (Claude de Sachin) nevű ember lehetett, aki egy 1547. november 7-i levelében kérte ki a reformátor tanácsát a kamatszédés kérdésében. A levélre adott választ először 1575-ben ismerhette meg a nagyközönség.

20 Sebestyén Jenő: *Kálvin és a kapitalizmus*. Kálvineum Rt., Marosvásárhely, 1911, 9.

hogy senki, aki szükség miatt szorongatott helyzetben van, vagy szerencsétlenségtől sújtott, ne legyen kényszerítve”. A mózesi tilalmat Kálvin pusztán politikai törvénynek látta, melyet a körülmények miatt nem tartott mérvadónak a maga idején. Kálvin elutasította a régi bölcselők azon álláspontját is, miszerint a „pénz nem szül pénzt”. Indoklása szerint: „Mert a haszon nem a pénzből, hanem annak jövedelméből származik”. A kamatszedést ugyanakkor feltételekhez kötötte, s ezeket hét szabályban foglalta össze, melyeknek lényege: a kamatszedés megengedett, ha az méltányos, nem nyomja el a szegényeket, célja nem a nyereszkedés, a közösség számára nem ártalmas, a kamatláb a törvények által megengedett mértéket nem lépi át.²¹ Kálvin helytelenítette a fogyasztásra nyújtott (kamatos) hitelt, mivel nyilvánvaló, hogy aki (élelem-) fogyasztásra vesz fel kölcsönt, az ebből nem fog többet nyerni, mint a kölcsönzött összeg, így ez elnyomorodáshoz vezet. Kálvinnál elsősorban a kereskedelmi hitel létjogosultsága volt a kérdés, a fogyasztási hitel kamatmentességét nem kérdőjelezte meg. Kálvin viszont azt a gazdasági körülményt nem vette számításba, hogy a kereskedő, aki áruvásárlásra vesz fel hitelt, végeredményben beépíti a kamattal növelt visszafizetési kötelezettséget portékája eladási árába. Ha viszont az árak része a kamat – mint nyereség –, mely minden fogyasztót érint, akkor vásárlásaikon keresztül végső soron a szegények is fizetik a kamatot. – Amikor már később a gazdaság szabályozása kikerült az egyházi fennhatóság alól, s az öntörvényűen kezdett élni, a kamatszedés végül is a gazdagság fejlődéséhez vezetett Európában. Az indításban jelentős érdeme volt Kálvinnak.

A nemzeti függetlenségi harcokban való szerepvállalás

Kálvin vallotta az uralkodói hatalom isteni eredetét azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a közjó érdekében rendeltettek, s a hatalommal jogok és köteleességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Kálvin szerint csak az az uralom törvényes, amely teljesíti Istentől rárótt köteleességét. Az az uralkodó, aki elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma így törvénytelen, ő maga pedig zsarnok. Isten – mondja Kálvin – két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Először úgy, hogy „az ő szolgálói közül támaszt nyilvános bosszúállókat, és parancsolatával látja el őket, hogy megtorlást vegyenek a bűnös uralkodásért, és hogy az igazságtalan módon elnyomott népet a nyomorult bal-

²¹ Könnyedén azt szokták mondani, hogy Kálvin a kamat mértékét 5%-ban állapította meg. Lehetséges, hogy adott tanácsot ebben a dologban, de a kamat mértékét mindig a genfi városi tanács állapította meg. 1538-ban valóban 5% volt, de 1557-ben 6,66% volt a tanács által rögzített kamat. Több tényezőt kellett mindig egyszerre figyelembe venni, s ezek között mindig jelentős szerepet játszott az emberek iránti méltányosság.

sorsból kiemeljük”.²² Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az Institutio az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek”. Eszerint: „ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbbségek, amelyeket a királyok önkényének korlátozására állítottak fel ... nem vagyok az ellen, hogy ezek kötelességszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben, hogy inkább, ha ők az erőszakosan önkénykedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat, képmutatásukat elvetemült hitelenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket ennek védőiül”.²³

A Debreceni Református Kollégium diákjai, tanárai és különösen a város lelkeszei jól ismerték a kálvini gondolatokat és „bibliás hitük szerinti eleve-elrendeltségük tudata”²⁴ készítette őket arra, hogy részt vegyenek az 1848-49-es szabadságharcban. Különösen is érdekes, hogy a Debreceni Kollégiumban ismerték a francia forradalom jelszavát: szabadság, egyenlőség, testvériség. Ezt azonban csak „politikai szentháromságnak minősítették” és a szószékről valósággal megmagyarázták a népnek és a fiatalságnak, mit jelentenek ezek a kifejezések bibliai alapon. Majd eljutnak arra a következtetésre, hogy az elnyomott nép számára Isten küld majd szabadítót. Ezt a gondolatot egyértelműen Kálvintól vették át.²⁵ Az örökül kapott felelősség és a Bibliából megtanult kiválasztás tudata a nemzet sorsa iránt aggódó debreceni kálvinistákat felsorakoztatta Kossuth Lajos, a „magyarok Mózesé” mögé.²⁶

*

Ha végiggondoljuk mai helyzetünket, akkor nagyon egyszerű kérdéseket tehetünk föl magunknak. Még mindig puritánok vagyunk-e? Igen, szeretnénk azok lenni. Becsüljük-e úgy a szorgalmas munkát, mint debreceni elődeink? Igen, de mindig híjával találtatunk. Itt Debrecenben valóban népben-nemzetben gondolkodunk felelősséggel? Igen, de nem a politikai pártok ideologikus módján, hanem a keresztyén tanítás szerint. Elégedettek vagyunk-e önmagunkkal kálvini értelemben? Nem. A történelem tanúsága szerint azonban látjuk, merre vezet a helyes út és azon akarunk járni.

22 Institutio IV. 20.29.

23 Institutio IV.20.31-32. Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa, Béza Tódor, aki nemcsak megengedte, hanem bizonyos esetekben kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak „a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállását”. Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. in: Helikon, 17. évf. 1971/3-4. sz. 323-324.

24 Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. i.m. 18-19.

25 V.ö. Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. i.m. 16.

26 Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. i.m. 19.

Gaál Botond

Kálvin és az európai természettudományos gondolkodás

Történelmi előzmények

A Firenzei Akadémia létrehozása, 1450 táján, rendkívül jelentős szerepet játszott a reneszánsz kultúra egészének alakításában. Az értékelések többnyire a humán tudományok elterjedésének szerepét emelik ki az Akadémiával kapcsolatban¹, valamint azt, hogy az ott tanító tanárok Arisztotelész tanainak erőteljes bírálói voltak. Mi most rámutatunk ennek az Akadémiának egy olyan különös szerepére, amely más szempontból és rejtetten, de legalább ugyanakkora jelentőségű tény az európai tudományos gondolkodás történetében, mint az imént említettek. Platóni akadémiának is hívták. Talán éppen Arisztotelész ellenében. A platóni jelleg tulajdonképpen az erős filozófiai munkálkodást jelzi. A teológia vonatkozásában ez azt jelentette, hogy több európai egyetemen éppen ennek ellenhatásaként szilárdult tanítássá az arisztoteléliánus szellemű, Aquinói Tamás által kidolgozott ún. természeti teológia, mely szerint a természet megismerése és megértése elvezet Isten megismerésére. A dolgok azonban nem arra mentek, amint azt elgondolták. Megkezdődött ugyanis egy hosszú küzdelem. Roppant érdekes ebben a történetben az, hogy a Platóni Akadémiát Firenzében éppen a filozófia és a keresztyén teológia közötti ellentét összebékítésére hozták létre, mert azt hitték, hogy ez a törés csak kommunikációs probléma. Ezért foglalkoztak az Akadémia első periódusában oly sokat a görögnek és latinnak mint a klasszikus tudományok nyelvének az európai nemzeti nyelvekhez való viszonyával. A klasszikus örökség kutatása, különösen is a természetre vonatkozó tudományos ismeretek gyarapodása révén azonban az történt, hogy az empirikus tudományok egyre nagyobb tekintélyre tettek szert. Ezzel egy időben a tudományos kutatások szaporodása pedig egyre vitatottabbá vált, mert a katolikus egyház a természetre vonatkozó magyarázó elvként a skolasztikus természeti teológiát

¹ V.ö. Éles Csaba: A szépségtől a megszállottságig – Itália kultúrája 1401 és 1600 között. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 75-83.

szerette volna megtartani.² Ebből a vitából aztán nem a filozófia és a teológia megbékélése következett, hanem visszajára fordult az egész folyamat. Megkezdődött a középkori kötöttségek alóli fölszabadulás.³ A kor egy olyan érettségi szintet ért el, amikor már nyugodtan követelheték az egyes diszciplínák autonómiáját, s ez a törekvés – kiszélesedve számos egyetemi városra, illetve intellektuális központra Európában – mintegy kétszáz év alatt beletorkollott az újkori tudományos forradalomba. A Firenzei Akadémiának ebben a folyamatban indító szerep jutott, de a tényleges forradalmi harc frontján már más vidékek, országok tudósai vívták ki a győzelmet. Ezek között említhetjük Kálvin nevét is, aki a maga területén, a teológiában olyan elveket hangsúlyozott, amelyek katalizátor-ként voltak jelen ebben a folyamatban, s később pedig hatottak Kepler, Newton és mások természettudományos gondolkodásában. Azt vizsgáljuk, miben állt a nagy reformátorok ez az úttörő szerepe az egzakt tudományok fejlődésében.

A reformátorok és a korabeli szaktudományok

Az egyes szaktudományokat a reformátorok igen sokra becsülték⁴ és nem győzték magas jelzőkkel illetni fontosságukat. Luther nagyon kedvelte a matemati-

2 V.ö. James Bowen, i.m. Volume 3. 46-47. A Firenzei Akadémia gyakorlati és elvi jelentőségét Bowen itt részletesebben taglalja.

3 V.ö. Thomas F. Torrance: *Space, Time and Incarnation*, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1969. 37.

4 Kétségtelen, hogy a legnagyobb reformátorok közül Luther és Melancthon nem ismerték fel Kopernikusz gondolatainak jelentőségét, sőt azzal hibát is követtek el, hogy a heliocentrikus elméletről rosszállólag nyilatkoztak. Kálvinnál nem találunk ilyen megnyilatkozást. Sőt, személyét rehabilitálni szükséges a Kopernikusz-üggyel kapcsolatban. Számos tudós, így Bertrand Russell is ellenőrizetlenül vették át és közölték, miszerint Kálvin ezt mondta volna: "Ki merészeli a Kopernikusz tekintélyét a Szentlélek tekintélye elé helyezni?" Ezzel szemben az igazság az, hogy ilyet Kálvin soha nem mondott. Ezt a dehonesztáló mondatot a 19. század végén terjesztették el róla. A fent idézett mondatot egy Andrew Dickinson White nevű szerző hozza a *History of the Warfare of Science with Theology* című, 1896-ban megjelent művében. White ezt ellenőrizetlenül Kálvinnak tulajdonítja. V.ö. Alister E. McGrath: *Kálvin - A nyugati kultúra formálódása*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 12. Az említett idézet már 1854-ben föltűnik Gass: *Geschichte der protestantische Dogmatik* című művében, ahol Calov nevű szerzőnek tulajdonítják a nevezetes mondatot. Zemplén Jolán is ellenőrizetlenül vette át az idézetet, i.m. 37. Talán a reformátorok mentségére szolgálhat, hogy az egy-két nemzedékkel későbbi kor legnagyobb csillagásza Tycho Brahe (1546-1601) és leginkább mérvadó filozófusa, Francis Bacon (1561-1626) is a geocentrikus rendszer mellett foglaltak állást. V.ö. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 37. és 51.; Simonyi Károly, i.m. 170-171. Itt Luthertől olvashatunk idézetet, amikor hevesen ellenzi Kopernikusz heliocentrikus elméletét. Simonyi Károly részletesen leírja Brahe "geosztatikus" rendszerét is, i.m. 178-180. Alister McGrath-nál találjuk a Kálvinra vonatkozó tévedések elemzését.

kát.⁵ Kálvin pedig ezeket veti föl: „...Mondjuk-e azt, hogy a bölcselők tévelyegtek, amikor a természetet oly alapos kutatás tárgyává tették s oly nagy művészetel írták le? ...Mondjuk-e azt, hogy balgák voltak azok, kik az orvoslás mesterségét kikutatva hűséges buzgóságukkal nekünk használtak? Minek tartjuk az egész matematikát? ...Lehetetlen a régiek iratait ezekről a tárgyakról a legnagyobb csodálkozás nélkül olvasnunk...ez iratokat kiválóknak vagyunk kénytelenek elismerni, minthogy tényleg azok is.”⁶ Hogy a „régiek iratai” kifejezés kapcsán Kálvin mire gondol, csak következtetésekre vagyunk utalva. A reformátorok elvi jelentőségű munkásságából először két nagyon lényeges részletre világítunk rá.

Luther igen hevesen harcolt Arisztotelész tanainak a teológiában való alkalmazása ellen. Valóságos dühvel beszélt a „Filozófusról”, és Aquinói Tamást hibáztatta ezért: „Ő a felelős azért, hogy most Arisztotelész, minden jámborság rombolója, uralkodik.”⁷ Kálvinnak, aki egy generációval fiatalabb volt, már nem kellett annyit bajlódnia Tamás teológiájával. Ő úgy tekintett arra, mint amelynek a sorsa már megpecsételődött, s csak idő kérdése annak szétesése. A tamási filozófiai rendszert azonban a reformátorok nem a filozófia felől támadták, hanem mint olyan eszmerendszert, amely szerintük vakvágányra vitte a teológiát. Aquinói Tamást elsősorban teológiai szempontból igazították helyre, s ennek lettek más vonatkozású következményei is. Azt hangsúlyozták, hogy a természet megismerése igen fontos, de nem azért, hogy tökéletes istenismeretre jussunk. Ez az út ki van zárva, és el van zárva az ember előtt. Nem lehet tehát a természeti teológiát *more geometrico* kezelni, s annak logikai következményeként Istenig eljutni, hogy aztán majd a kiindulási helyzet igazságára és jogosságára is maga Isten üsse rá a pecsétet a hit által – amint ez így volt Tamásnál. Ez spekuláció, nem pedig teológia. Aki teológiát akar művelni, az nem tehet mást – hangoztatták a reformátorok –, minthogy követi a bibliai kijelentést. Isten igaz ismeretéhez nem vezet út a természetten keresztül, hanem csak Jézus Krisztus által.⁸ A hit is Isten szabad kegyelmi ajándéka. Így Aquinóihoz képest a „természeti teológi-

5 Luther annyira elragadtatta magát, hogy túl is lépett a teológia kompetenciáján, amikor ezeket mondotta: „A matematikai tudomány segítségével, melyről nem lehet másként szólni, mint hogy Istent kijelenti és megmutatja, az ember gondolatával a magasba szárnyal.” (Idézi Süßmanntól Bolyki János: A természettudományok és a teológia II. Theologiai Szemle, 1975. 3-4. 74.)

6 Institutio II. 2.15. Az Institutio I. 8.1-ben említ neveket, de mások is szóba jöhetnek. Kálvin fő műve az *Institutio Religionis Christianae* 1559-ben jelent meg. Ennek magyar fordítását Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv végezték el 1909-ben és 1910-ben. Ezt a címet adták neki: A keresztyén vallás rendszere. Ref. Főisk. Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. Továbbiakban: Institutio.

7 Idézi Bolyki János: A természettudományok és a teológia II., Theologiai Szemle, XVII. évf. 1975/3-4. sz. 74.

8 V.ö. Institutio I. 6.4.

ával” szemben a „kijelentés teológiát” részesítették előnyben.⁹ A reformátorok életművének egyik legjelentősebb mozzanata éppen abban volt, hogy részletesen kidolgozták teológiájukat, s ezzel félretették Aquinói Tamás középkori teológiáját,¹⁰ amely filozófiai megalapozottság révén remélte annak tudományos hegemóniáját.

A másik döntő tényező a reformátorok gondolkodásában, amely nagy hatást gyakorolt koruk valamennyi gondolkodójára, az Isten és a teremtett világ közötti kapcsolat kérdése volt. Amint láttuk, a skolasztika természeti teológiájával ezt nem lehetett többé elintézettnek tekinteni. A tudományok nem arra valók, hogy azokat hitigazságok bizonyosságának eldöntésére használjuk. Kálvin ezeket úgy fogta föl, mint Isten hasznos ajándékait, amelyeket „*a természettudományokban, dialektikában, matematikában, s más ilyenekben e munkát és szolgálatot igénybe kell vennünk, nehogy ha Istennek bennük önként felajánlott ajándékait figyelmen kívül hagyjuk, tünyságunknak méltó büntetését vegyük*”.¹¹ Ezért a reformátorok elsősorban az egyházatyák teológiáján tájékozódtak, s az egész középkori skolasztika mögé visszanyúlva keresték azokat a késő ókori szálakat, amelyek összeköthetők voltak az újkori, biblikus ihletésű, teológiai gondolatokkal. Visszamentek egészen Augustinusig és olykor még korábbi időkre.

Az antik kultúra és az egyházatyák művei valamennyi reformátorra igen erős hatással voltak.¹² Ami a teológiájukat illeti, az egyházatyákhoz hasonlóan ők is erős hangsúlyt tettek az *egyistenhit* és a *semmiből való teremtés* zsidó-keresztyén örökségre, természetesen mindkettőt Isten szentháromsági értelmezése szerint magyarázták. Újból végiggondolták, és rendszerezett formában előadták a keresztyénség szinte valamennyi kardinális tételét, s ennek során tárultak fel mindazok az ismeretek, amelyek aztán sokféle formában és számos területen az európai ember gondolkodását megváltoztatták, illetve életét meghatározták. A *Sola Scriptura*,¹³ *Egyedül a Szentírás* reformátori elv szerint teológiájukat a bib-

9 V.ö. John Hesselink megfogalmazása az Encyclopedia of the Reformed Faith, Natural Theology fogalomnál, Kiadó Donald K. McKim, Westminster and John Knox Press, Louisville, KY, 1992.

10 Kálvin röviden, de kemény szavakat használva utasítja el Aquinói Tamás teológiai gondolatait a kegyelemből való kiválasztásról: „...Tamásnak agyafűrt okoskodását visszaverhetjük.” (Institutio III. 22,9)

11 Institutio II. 2.15

12 Lutherre leginkább Augustinus volt hatással, lévén ő maga is Ágoston-rendi szerzetes. Kálvin ajánlja Demoszthenész, Cicero, Platón és Arisztotelész olvasását is (Institutio I. 8.1.). Figyelemre méltó, hogy Kopernikusz is Arisztarkhosz mellett Cicerót említi, akinek a természetfilozófiáját Kálvin is gyakran dicsérte.

13 Az „*Egyedül a Szentírás*” kifejezést Luther használta először, de sem ő, sem Kálvin még nem használták a teológia művelésének szaktudományi kifejezéseként, csupán mint követendő elv jelenik meg náluk. Az utánuk következő nemzedékek rögzítették ezt ilyen formában. --- A *Sola Scriptura* két szavában összefoglalt elv a teológia reformátori alapokon történő művelésére utal. Ez különbözteti meg mindjárt a kiindulásnál a katolikus teológiától, amely a Szentírást az

liai

kijelentésre alapozták, s Krisztus inkarnációja felől közelítették meg Isten trinitárius-monoteista fölfogását és a semmiből való teremtés tanítását. Ennek következményeként, mivel maga Isten öltött testet Jézus Krisztusban, méghozzá egy olyan testben, amely teljesen azonos a mi világunk valóságával, a reformátorok szerint nem lehet kétséges, hogy Isten nem azonos a természetben meglévő össz-kauszalitással, amit a skolasztika annyira hangoztatott, majd pedig magyarázó elvvé merevített Isten és a természet viszonyának értelmezésében. A természetnek tehát vannak törvényei, de azokat maga Isten teremtette az anyagi világgal, valamint a térrel és az idővel együtt. Ezeket a törvényeket mint a természet *rendjét* az ember fölismérheti, mert neki adatott a teremtésben az „uralkodás” a világ fölött.¹⁴ Gyakorlatilag tehát az egyházatyák korszakában hangsúlyozott, Isten és a világ kapcsolatára vonatkozó alapvető keresztyén tanítás a maga tisztaságában jelent meg a reformátorok teológiájában, sőt még világosabban és még részletesebben kifejtve bibliai alapon.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk Kálvin teológiai gondolkodását, egészen meglepő dolgokat vehetünk észre, amelyek az egzakt tudományok tekintélyét és önállóságát hangsúlyozták. Ezt itt idézni szükséges szóról szóra: „*Végtelen nagy számmal vannak mind a földön, mind pedig az égen azok a bizonyítékok, amelyek Isten csodálatos bölcsességéről szólnak; és pedig nemcsak azok a rejtettebb bizonyítékok, amelyeknek alaposabb megfigyelésére vannak rendelve a csillagászat, orvostudomány és az egész fizika, hanem amelyek bármely egyszerű ember előtt akaratlanul is feltűnnek,...*”¹⁵ Az úrvacsorával kapcsolatos vitában pedig ezeket mondja: „*Milyen a testiünk? Nemde olyan, amelynek megvan a maga kiterjedése, amely egy bizonyos helyet foglal el, amely tapintható, amely látható? ... Miért kívánod Isten hatalmától, hogy... a test egyszerre test is legyen, meg ne is?... A testnek tehát testnek kell lennie, azzal a törvénnyel és feltétellel, amellyel Istentől teremtett. A testnek feltétele pedig az, hogy egy és bizonyos helyen legyen, legyen saját térfogata és formája. Ilyen tulajdonságú testet öltött magára Krisztus.*”¹⁶ Kálvin itt egyértelműen amellett tör lándzsát, hogy a tudományok nyerjék el az őket megillető méltó tiszteletet és önállóságot. Mindennek megvan a maga törvénye, s ezt Isten teremtette így. Ez másképpen azt jelenti, hogy Isten teremtett világa és az emberi értelem egymással kongruens, azaz,

egyházi tradíció kezdő részének tekinti, s így ennek van folytatása az egyház tanítói tevékenységében. A reformáció teológiája ezt a formális elvet azért tette előre, hogy hangsúlyozza a Biblia *norma normans* jellegét. Ennek következetes végiggondolásából származtak a további reformátori tételek. A katolikusok és protestánsok mai fölfogásában már sok közeledés mutatkozik, az értelmezésbeli különbségek azonban további teológiai dialógust igényelnek.

14 1Móz 1,26; A Biblia az „uralkodás” szóval fejezi ki azt, hogy az ember fölött van a világnak.

15 Institutio I. 5.2.

16 Institutio IV. 17.24.

szabad azt kutatni, kísérletekkel vallatni, mert ilyenek teremtette Isten a mindenséget az emberrel együtt.

Kálvin jelentősége a természettudományok fejlődésében – elvi kérdések

Kálvin főművét, az *Institutio*-t sokszor kiadták, széles körben ismert lehetett a 16. és 17. század európai tudományos világában.¹⁷ Szemlélete bátorítólag hatott a természettudósok között is. Többször határozott véleményt fogalmaz meg a természettudományokkal kapcsolatban. Hogy ezek a gondolatok miképpen és milyen mértékben járultak hozzá az egzakt tudományok fejlődéséhez, azt inkább a sejtés szintjén lehet megfogalmazni. Alister E. McGrath bátran fölveti ezt a kérdést, s arra a következtetésre jut, hogy „Kálvin két fontos kérdésben szól hozzá ehhez a témához”: „Egyfelől határozottan bátorítja a természettudományos tanulmányokat,¹⁸ ...Másfelől viszont Kálvin eltávolította a természettudományok fejlődésének útjából a legfőbb akadályt – a Biblia szó szerinti értelmezésének dogmáját”.¹⁹ Mindkét fölvetésért hálásnak kell lennünk, de a természettudományok felől nézve a kálvini gondolatokat, erőteljesebb megállapításokat tehetünk, ezért szükséges ezeket kiegészítenünk, illetve másként érvelve elmondanunk szakszemponitú véleményünket.

1. A korábban idézett szövegek alapján és az *Institutio* más részeit is olvasva, látszik, hogy Kálvin a természettudományokat azért „bátorítja”, mert az Isten által teremtett világ rendjét tárják föl. „...*e világ szép rendje számunkra tükkör*” – hangsúlyozza.²⁰ A világ rendjében mint tükkörben magát a Teremtőt láthatjuk meg. Ezt a rendet ismerheti meg az ember, tehát a természetet értelemmel kutathatja, vizsgálhatja, vallathatja, mert annak megismerése Isten dicsőségére mutat. Galileinek még közel száz évvel később is éppen az volt a „bűne”, hogy kísérletezett, azaz kutatta ennek a világnak a rendjét!
2. Kálvin és követői a Szentírásból minduntalan azt olvasták ki, hogy Isten dicsősége a legfőbb jó. Ha pedig ezt szolgáljuk, akkor minden más tekintély relativizálódik ehhez képest. Ebből pedig az következik, hogy mindazok a tekintélyek, amelyek korábban meghatározták a természet szemléletét, vagy megakadályozták annak vizsgálatát, eltűnnek az emberi gondolkodás útjából. Az ember szabad vizsgálódásának nincs többé emberi tényezőre épülő akadálya. Nem lehet többé arra hivatkozni, hogy a *Philosophus dicit!*

17 V.ö. James Bowen: *A History of Western Education. Civilization of Europe. Volume 2.* Methuen and Co Ltd., London, 1975. 375.

18 Alister E. McGrath: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 270.

19 Alister E. McGrath: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 272.

20 *Institutio* I. 5.1.

3. A Szentírás továbbra is tekintély marad Kálvinnál, de másként. Olyan értelemben tekintély, hogy Isten kijelentését tárja elénk, s ebben a kijelentésben természetszerűleg található olyan szavak, kifejezések, leírások, melyek a természetre vonatkoznak ugyan, de ezeknek nem a tudományművelés a rendeltetése, hanem a kinyilatkoztatás jobb értése. Mai nyelven szólva, azt segítik, hogy jobban megértsük, kicsoda Isten az ő örök létében és mit tett az általa teremtet világgért.
4. Annak ellenére, hogy Kálvin értelmezése szerint is a Szentírás az elsődleges tekintély, mégis nyelvezte korokhoz vagy kultúrákhoz kötött. Ezért szövegét tekintve semmiképpen nem szabad mindent szó szerinti értelemben venni. A szövegek írói különböző korok nyelvén és más-más kulturális környezetben fogalmazták azt meg, s ez mindig tükrözi annak a kornak és népnek a szellemi szintjét. A leírások – úgy mond – „alkalmazkodnak” az akkori emberek műveltségéhez. Ezt McGrath találóan *akkomodációs elvnek* nevezi. Így még a természettudományi kifejezések mögött is csupán Isten kijelentéséhez való „alkalmazkodást” kell és szabad látnunk, nem pedig tudományos információt vagy közlést. Ilyenek a teremtéstörténet, vagy Jézus példázatai, és még ezernyi leírás a Bibliában. Itt Kálvin Luther és a katolikus egyház akkori szó szerinti bibliafelfogásával is polemizál.
5. Kálvin számára nagyon fontos volt, hogy a teológia a Bibliára épülő tudomány legyen. Ezért nevezi a Szentírást „korláttnak”,²¹ s ez pedig elvezet a fegyelmezett tudományműveléshez. Így a teológia önálló tudománnyá válik, s nem csoda, hogy az 1559-ben alapított Genfi Akadémia az első egyetemi fokú teológiai intézménynek tekinthető Európában.²²
6. A teológia művelése terén aztán még további szigorú módszerre hívja föl a figyelmet, amikor azt hangsúlyozza, hogy a teljes Írás összefüggésében lehet csak vizsgálni mindent. Ezzel a dialektika jelentőségét helyezi előtérbe a teológiai gondolkodásban, s ennek nyilvánvaló hatása volt a későbbiekben, de más tudományokban is.
7. Egy nagyon fontos tudománytörténeti tényezőre hívjuk föl itt a figyelmet. A *Sola Scriptura* kifejezést maga Kálvin nem használta, de mint *szabályozó elvet* követte.²³ Másképpen kifejezve, *igazodási*, vagy *viszonyítási pontot* jelentett számára a teológia művelésében. Ebben sokan a tekintélyelv megmaradását látják még ma is.²⁴ Nehogy félreértés áldozataivá váljunk, ezért nézzük meg, mit is jelent ez pontosan. Először azt figyelhetjük meg, hogy Kálvin

21 Institutio I. 6.1.

22 V.ö. James Bowen: A History of Western Education. Civilization of Europe. Volume 2. Methuen and Co Ltd., London, 1975. 376.

23 V.ö. Institutio I. 6.3.

24 V.ö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163.

többször említi a matematikát.²⁵ Az is érdekes, hogy Luther is gyakran érvelt a matematika segítségével. Ők vajon honnan ismerhették ezt a tudományt? Feltételezhetjük, hogy Euklidésznek az *Elemek* című műve lehet a háttérben. A 15. században először készítették el annak latin kiadását az arab fordítások és a reneszánsz idején megtalált görög szövegek alapján, s nem sokkal később szaporodtak a nemzeti nyelvű kiadások is. Az első latin és görög kiadásokat mind Luther, mind pedig Kálvin ismerhette.²⁶ Ez a mű axiómatikus felépítésénél fogva egyértelmű fölhívás arra, hogy a tudományokat csak kellő megalapozottsággal, úgyszólván fegyelmezetten szabad csak művelni, azaz tisztázni kell mindjárt az elején a kiindulásul szolgáló elveket. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a tudományos követelmény Luthernél is és Kálvinnál is komoly szerepet játszott a Szentírás mértékadó jellegének rögzítésekor. Sőt, már a 15. században és még inkább a 16. században megindult a matematika fejlődése, s az akkori nagy matematikusok ismerték Euklidészt, műveikben tárgyalják is. Ami még érdekes ebből a korból, az az, hogy a nagy tudósok legtöbbször ekkor orvos, matematikus, fizikus és csillagász volt, gyakran több területnek az ismerője, Kálvin pedig pontosan ezeket a tudományterületeket említi.²⁷ Valószínűleg figyelt rájuk.

8. Érdekes dolog, amire fölfigyelhetünk, hogy Kálvin az *Institutio*-ban jó néhányszor fölhívja a figyelmet Arisztotelész-re és mint hasznos olvasnivalót ajánlja.²⁸ Később azonban egyértelművé teszi, hogy „*nem Arisztotelész, hanem a Szentlélek tanított meg minket arra, hogy...*”.²⁹ Kálvint az érdekelte, hogy a teljes Írás összefüggésében mi az értelme Isten kijelentésének. Ezt tartja tudománynak, amelyben így gyönyörködik: „*Mily szép megegyezés van az összes részek között!*” Ha tehát a Biblia Isten kijelentése, *revelatio*-ja, azaz a lepel elvétele, leleplezés, kinyilatkoztatás, akkor azt úgy kell érteni, hogy amikor Isten valamit tudunkra ad és azt mi megismerjük, akkor azzal együtt és azzal egy időben újabb isteni titkokat tár elénk. Másképpen megfogalmazva, a bibliai kijelentés világa egy olyan világ, amely fölfelé nyitott. Ha Arisztotelész szerint néznénk, azaz a filozófia logikája szerint haladnánk benne, akkor zárt világot képezne, mert az emberi értelem lépésről lépésre fölfedez-

25 A magyar fordítások „számítási tudományt” említenek, de az *Institutio* eredeti latin szövegében a matematika szó szerepel. V.ö. 1569. évi genfi kiadás.

26 Az első latin nyelvű kiadás Velencében látott napvilágot 1482-ben, s ezt követően szaporodtak a kiadások. 1533-ban már görögül is kiadták Euklidész: *Elemek* című munkáját Basel-ben. Erre Kálvin biztosan felfigyelt, mert a kornak nagy eseménye volt. V.ö. Euklidész: *Elemek*. Ford.: Mayer Gyula. Gondolat, Budapest, 1983. 507.

27 Elegendő csak Regiomontanus, Leonardo, Chucet, Cardano, Vesalius és Galenus nevét említeni. Amikor Kolombusz Kristóf fölfedezte Amerikát, Regiomontanus matematikai számításai alapján indult el „Indiát” megkeresni.

28 V.ö. *Institutio* I. 8.1

29 *Institutio* IV. 17. 26.

hetné, megállapíthatná az isteni tények igazságát. De a Szentlélek ereje segítségével végtelenül nyitottá válik a kijelentés a hitben. Kálvin ezt vallotta, s ezzel egy zárt világot nyitott föl. Ez a tudományos nyitottság tulajdonképpen az ő legnagyobb hozzájárulása az egzakt tudományok fejlődéséhez. Simonyi Károly természettudós ennek a kultúrtörténeti jelentőségét így fogalmazza meg: „A reformáció ... rádöbbsenti az embereket arra, hogy a hit kérdéseiről is, beleértve a tekintély kérdését, vitatkozni lehet; a reformáció eredményessége éppen azt mutatta meg, hogy ezen a téren másnak is lehet igaza, nem csak az igazság eddigi egyetlen letéteményeseként tisztelt Egyháznak.”³⁰ Ezért volt az, hogy Magyarországon az első természettudósok, beleértve a matematikát is, valamennyien kálvinista papok voltak.³¹

Irodalom

- BOLYKI, JÁNOS: A természettudományok és a teológia II., Theologiai Szemle, XVII. évf. 1975/3-4. sz.
- BOWEN, JAMES: A History of Western Education. Civilization of Europe. Volume 2. Methuen and Co Ltd., London, 1975.
- ÉLES, CSABA: A szépségtől a megszállottságig – Itália kultúrája 1401 és 1600 között. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- EUKLIDÉSZ: Elemek. Ford.: Mayer Gyula. Gondolat, Budapest, 1983.
- FEKETE, KÁROLY: „Amikor a lélek húrjai megszólalnak...” In: Az ember mint lélek. 8. Tudomány és Teológia Konferencia Debrecenben. Szerk.: Gaál Botond-Végh László. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont. DRHE Debrecen. 2009. 77- 96.
- KÁLVIN, JÁNOS: A keresztyén vallás rendszere. Ford.: Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv. Ref. Főisk. Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. Röviden: Institutio.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. In: *Confessio*, 2007. L. évf. 3. szám. 151–155.
- KUSTÁR, ZOLTÁN: Kálvin viszonya az Ószövetséghez. In: Képes Kálvin Kalendárium, 2009. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008. 53-55.
- KUSTÁR, ZOLTÁN: Halhatatlan Ige – emberi betűk jászolában. Szövegtörténeti adalékok a Szentírás ihlettségének és csatlakozhatatlanságának kérdéséhez. Mediárium, 2008/3-4. 5-14.
- MCGRATH, ALISTER E.: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- PERES, Imre: Kálvin teológiája: az élet és a teremtettség tisztelete. In: *Kálvinista Szemle* 68 (1992/XII.), 7.
- SIMONYI, KÁROLY: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- TORRANCE, THOMAS F.: Space, Time and Incarnation, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1969.
- ZEMPLÉN, JOLÁN: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

30 Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163.

31 Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.